

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній рівень – бакалавр

на тему: «Орієнтальний образ кримських татар у європейській подорожній
літературі кінця XVIII – початку XIX ст.»

Виконала: студентка 4-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»
освітньо-професійної програми «Історія»
Мусаєва Ліліана Русланівна

Науковий керівник: Кислий Мартін-Олександр, PhD, старший викладач
Рецензент: Ботакос Кассимбекова, PhD, професор кафедри історії Східної
Європи, Цюрихський університет

Кваліфікаційна робота
захищена з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
“ _____ ” _____ 2026 р.

Декларація академічної доброчесності

студентки НаУКМА

Я, Мусаєва Ліліана Русланівна, студентка 4 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія” адреса електронної пошти: l.musayeva@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Орієнтальний образ кримських татар у європейській подорожній літературі кінця XVIII – початку XIX ст.» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1- 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Strikeplagiarism.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Підпис студентки

Анотація

Тема: «Орієнтальний образ кримських татар у європейській подорожній літературі кінця XVIII – початку XIX ст.».

Автор: студентка 4-го р. н. першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньої програми «Історія».

Науковий керівник: Кислий Мартін-Олександр, PhD, старший викладач.

Захищена: " ____ " _____ 2026 р

Короткий зміст роботи:

Кваліфікаційна робота є комплексним аналізом поширених стереотипів про кримських татар, що трапляються у подорожній літературі європейських мандрівників кінця XVIII - початку XIX ст. Робота має на меті висвітлити бачення європейцями «Іншого» щодо кримських татар у період початку колонізації півострова Російською імперією.

Дослідження ґрунтується на аналізі подорожніх записок таких мандрівників і мандрівниць, як Е. Крейвен, Ш.-Ж. Ромм, Й. К. Г. фон Струве, Ж. Барон де Рейї, Е. Кларк, М. Голдернесс, Р. Лайалл, Е. Гендерсон, Дж. Е. Александр, Ж.-Ш. де Бесс та Дж. Вебстер. Робота містить розгляд основної історіографії, дотичної до досліджуваної теми. Оглянуто характер подорожей європейців на межі XVIII – XIX століть та питання «відкриття» Криму для іноземців після його анексії Російською імперією. На основі записок згаданих авторів досліджуються основні форми взаємодії між мандрівниками та населенням Криму. Головним у роботі є аналіз ключових стереотипних уявлень про кримських татар.

У результаті дослідження представлено орієнтальний образ кримських татар, що сформувався у європейській подорожній літературі кінця XVIII – початку XIX століття. Серед елементів цього образу виділено теми «східної»

дикості, ліні, гостинності, духовності та забобонності, а також окремо розглянуто уявлення про кримськотатарських жінок. Цей аналіз дає змогу простежити основні стереотипи щодо «Іншого» у європейській подорожній літературі про Крим, з'ясувати особливості їхнього формування та відмінності у висвітленні різними авторами. Таким чином, робота розширює історіографію питання європейського бачення Криму наприкінці XVIII - на початку XIX ст.

Зміст

Вступ	3
Розділ I. Історіографія та джерела дослідження.....	6
1. 1. Історіографічний огляд.....	6
1.2. Подорожня література як історичне джерело	11
1.3 Джерельна база. Характеристика використаних подорожніх записок ...	18
Розділ II. Європейські мандрівники в Криму наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: умови подорожей і контакти з місцевим населенням ...	27
2.1. «Відкриття» Криму для подорожей.....	27
2. 2. Контакти мандрівників з кримськотатарським населенням	33
Розділ III. Орієнтальний образ кримських татар. Поширені стереотипи	43
3. 1. Від «диких» до «слухняних»	43
3. 2. Лінивість	50
3. 3. Гостинність	57
3. 4. Духовність та традиційні вірування.....	61
3. 5. «Привиди у вуалях»: образ кримськотатарських жінок.....	67
Висновки	75
Список використаних джерел та літератури:.....	79

Вступ

Анексія Кримського ханату Російською імперією у 1783 році привернула увагу європейської публіки до південної частини Східної Європи. Кримський півострів став «відкритою» територією для зустрічі зі «Сходом» у межах Європи. Іноземні мандрівники вирушали до Криму з різних причин, однак вони вже мали певні уявлення про кримськотатарський народ, що формувалися на основі історичного образу татар, їхнього нового колоніально-залежного становища, а також крізь призму просвітницьких уявлень про нехристиянські народи. Подорожні записки про Крим дозволяють простежити сприйняття кримських татар європейськими авторами як «Іншого» та визначити основні елементи формування орієнтального образу цього народу.

Подорожня література є унікальним наративним джерелом, що відображає суб'єктивний погляд автора, маршрут його подорожі та тілесний досвід, отриманий шляхом зустрічі з «іншою» культурою. На межі XVIII – XIX століть, під впливом доби Просвітництва, подорожі стали одним із головних способів збору знань про маловідомі території. Водночас із зародженням романтизму на перший план поступово виходять суб'єктивна роль автора та його емоційне сприйняття побаченого.

Сучасне дослідження подорожньої літератури тісно пов'язане з постколоніальним напрямом та феміністичною літературною критикою. Подорожні твори є джерелом, яке передає явища через суб'єктивне сприйняття автора, орієнтованого на власну аудиторію. Тому цей жанр неминуче відображає культуру самого мандрівника, його упередження та оцінки «Інших». Автори подорожніх текстів свідомо чи несвідомо підтримували усталені уявлення про певні спільноти, тому дослідження цього жанру дозволяє заглибитися у питання механізмів формування та поширення мандрівниками стереотипів.

Орієнтальний образ кримських татар наприкінці XVIII – на початку XIX ст. складався з багатьох елементів, які відображали колоніальний погляд імперської влади та європейських спостерігачів. У нашому дослідженні буде

розглянуто деякі поширені стереотипи, зокрема уявлення про дикість і слухняність, лінь, гостинність та духовність місцевого населення. Окремої уваги також приділено образу кримськотатарських жінок.

У сучасній історіографії питання репрезентації європейськими мандрівниками Криму набуває дедалі більшої наукової актуальності. Водночас недостатня дослідженість образу кримських татар зумовлює **актуальність** даної роботи.

Об'єктом дослідження є сприйняття кримських татар європейськими мандрівниками наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Предметом дослідження є орієнтальні стереотипи та особливості формування образу кримських татар у європейських травелогах зазначеного періоду.

Метою роботи є реконструкція орієнтального образу кримських татар на основі європейської подорожньої літератури кінця XVIII – початку XIX ст. Відповідно до цієї мети постають такі завдання:

- представити стан наукової розробки теми та охарактеризувати джерельну базу дослідження, визначивши специфіку європейських травелогів як історичного джерела;
- проаналізувати ідею «відкриття» Криму для мандрівників наприкінці XVIII ст., умови подорожей європейців, а також основні місця контакту їх з кримськотатарським населенням;
- дослідити ключові орієнтальні стереотипи про кримських татар та розкрити механізми їх конструювання, використання й інтерпретації в текстах європейських мандрівників.

Хронологічні межі дослідження охоплюються період кінця XVIII – початку XIX ст., тобто перші 50 років після анексії Кримського ханату Російською імперією у 1783 році.

Методологічною базою дослідження є імагологічний підхід, постколоніальна критика та дискурс-аналіз. Для пояснення специфіки жіночих

подорожніх текстів та аналізу репрезентації кримськотатарських жінок (підрозділ 3.5) використано елементи гендерного аналізу.

Структура роботи складається зі вступу, трьох розділів, що відповідають завданням дослідження, висновків та списку використаних джерел і літератури. Перший розділ охоплює три підрозділи, в яких вміщено огляд історіографії, визначення подорожньої літератури як історичного джерела та характеристику джерельної бази дослідження. Другий розділ, що складається з двох підрозділів, розглядає питання умов подорожей європейців та контакти мандрівників з місцевим населенням. Третій розділ включає в себе п'ять підрозділів, які відповідають п'ятьом проаналізованим елементам орієнтального образу кримських татар.

Розділ I. Історіографія та джерела дослідження.

1. 1. Історіографічний огляд.

Уже наприкінці ХХ ст. з'являються перші великі дослідження українських істориків, присвячені західноєвропейському баченню українських теренів (Олекса Вінтоняк, Дмитро Наливайко)¹, однак територія Криму в їхніх працях серйозно не розглядалась.

Перші дослідження, що аналізують зображення Криму як «Сходу» у подорожніх записках, зустрічаються в роботах американських істориків Ларі Вульфа та Сари Дікінсон. Зокрема, Вульф приділив увагу образу Кримського півострова в одному з підрозділів своєї праці «Винайдення Східної Європи» (1994)², тоді як Дікінсон присвячує окрему статтю темі «Перший "Схід" Росії: характеристика Криму 1787 р.» (2002)³. Особливістю цих робіт є те, що обидва дослідники розглядають записки європейських дипломатів, що брали участь у подорожі Катерини II 1787 року.

Вульф називає свій підрозділ «Від ілюзій до ілюзій», що вдало передає характер цих текстів. Його джерелами є нотатки французького посла Луї-Філіппа де Сегюра та листи принца Шарля-Жозефа де Ліня. Як зазначає Л. Вульф, ці автори радше створювали нові міфи та фантастичні історії свого перебування в Криму, ніж описували півострів⁴. Дослідник наголошує на тому, що створення і поширення в Європі нових фантастичних легенд про Крим було початковим планом Потьомкіна при розробці маршруту подорожі (або ж «вистави», як її називає Вульф)⁵.

Крім того, у дослідженні Вульфа також міститься підрозділ «Найпалкіша уява», в якому описано мандрівку Елізабет Крейвен напередодні

---

¹ Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття. Львів, 1995. 139 с.; Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. Київ, 1998. 578 с.

² Вульф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості Просвітництва / пер. С. Біленький, Т. Цимбал. Київ, 2009. С. 204-212.

³ Dickinson S. Russia's First "Orient": Characterizing the Crimea in 1787. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2002. Vol. 3, №1. P. 3-25.

⁴ Вульф Л. Винайдення Східної Європи. – С. 205-209.

⁵ Там само. С. 210.

дипломатичної подорожі європейських представників⁶. Як зазначає дослідник, леді Крейвен намагалася підійти до опису Криму з більш дослідницького боку, тому її розповідь поєднує історичну інформацію та популярні стереотипи про відсталість Сходу, «гостинність» кримських татар, місцеві краєвиди тощо⁷.

Сара Дікінсон вже на основі праці Ларі Вульфа робить власний аналіз джерел європейських дипломатів, додавши також листи принца Нассау-Зігена до дружини. Дослідниця зазначає, що метою подорожі Катерини II було представити Крим як «Схід» в межах Європи, аби змістити цей образ в європейському уявленні з самої Росії, і на тлі кримських народів представити Російську імперію як державу західного типу⁸. У її статті також коротко розглянуто про образи кримських татар, які виділялись у текстах цих дипломатів – зокрема, їх зображували як лінивих, розпусних та фанатичних⁹. Втім, головна увага дослідження зосереджена на формуванні нового образу Криму.

Збільшенню досліджень про Крим і кримських татар за подорожніми записками мандрівників сприяла війна 2014 року. Саме цим пояснює свою зацікавленість темою англійська дослідниця Беатріс Тейсє у статті «Crimean Tatars in explorative and travel writing: 1782-1802»¹⁰. Вона бере досить вузьке коло мандрівників, частина з яких російські: Василь Федорович Зуєв, Петро Симон Паллас, Павло Іванович Сумароков, Марія Гатрі (або радше її чоловік Метью Гатрі), Жильбер Ромм, Елізабет Крейвен, Йоганн Крістоф фон Струве, Джон Паркінсон та Едвард Деніел Кларк. Її метою було опрацювати досить різні тексти для порівняння бачень мандрівників. На початку статті авторка приділяє увагу маршрутам, а також рефлексіям мандрівників на тему місцевої архітектури. Дослідниця не забуває розглянути і образ кримських татар у

---

⁶ Там само. С. 185-193.

⁷ Там само. С. 191-193.

⁸ Dickinson S. Russia's First "Orient". – P. 4-5.

⁹ Там само. С. 9-10.

¹⁰ Teissier B. Crimean Tatars in explorative and travel writing: 1782–1802. *Anatolian Studies*. 2017. №67. P. 231.

записках: російські мандрівники переважно зображують їх як «шкідливих» і «невмілих» мешканців, пропонуючи різні варіанти їхнього переселення з основних міст¹¹; іноземці ж часто звертали увагу на гостинність, релігійність і культурні особливості мусульман. Отже, дослідження Тейсьє дозволяє побачити відмінності між російським і європейським сприйняттям місцевого населення півострова, однак обсяг статті та обмежена кількість джерел не дозволяють повною мірою охопити західноєвропейське бачення місцевих народів.

У сучасній українській історіографії також є праці, в яких розглянуто певний тип подорожніх записок і частково піднято теми образу кримських татар. До таких робіт належить дослідження Сергія Громенка «*Stepu, morze i góry: Польские путешественники конца XVIII – начала XX века о Крыме*», в якій кримським татарам присвячена частина аналізу описів польськими мандрівниками народів¹². Зокрема, дослідник звертає увагу на опис мандрівниками походження, культури, побуту та інших особливостей повсякденного життя кримських татар. Однак, варто враховувати, що подорожні записки, які розглядає Громенко охоплюють період кінця XVIII – початку XX ст., тому половина з них виходить за межі нашого дослідження.

Редактором праці Громенка був кримський історик Андрій Непомнящий, який також займається згаданим періодом і досліджує історіографію історії Криму. Серед його праць також знаходимо статті про сприйняття іноземцями політичної ситуації в Криму, зокрема спільно з Олександром Кравчуком він розглядав бачення британськими мандрівниками російських чиновників¹³.

У контекстісучасних досліджень подорожньої літератури варто згадати статтю Ельмаз Асан для Кембриджського університету на тему «British

---

¹¹ Там само. С. 242

¹² Див.: Громенко С. *Stepu, morze i góry: Польские путешественники конца XVIII – начала XX века о Крыме*. Симферополь, 2011. С. 228-241.

¹³ Див.: Непомнящий А., Кравчук А. Высшие чиновники Таврической губернии в восприятии иностранных путешественников первой половины XIX века. *Новый исторический вестник*. 2018. № 3(57). С. 18-41.

Travelers on the Crimea at the Turn of 18-19th Centuries»¹⁴. Зокрема авторка розглядає подорожні записки Едварда Деніела Кларка, Роберта Лайялла, Реджинальда Габера, Едмунда Спенсера, Чарльза Генрі Скотта та Томаса Мілнера. Дивно, що Асан залучає до аналізу тексти останніх трьох авторів, адже вони подорожували Кримом в 30-50-х рр. XIX ст., що виходить за хронологічні межі зазначені у темі дослідження. Натомість досить популярні праці Елізабет Крейвен, Мері Голдернесс, Ебенезера Гендерсона та Джеймса Вебстера авторка не враховує. У своєму дослідженні Асан звертає увагу на опис політичних та соціальних змін, а також на вплив російського імперіалізму на становище кримських татар, зафіксованих у творах мандрівниками. Однак дослідниця торкається теми орієнтальних стереотипів про Крим і кримських татар.

Окремої уваги також потребують праці історика Нікіти Храпунова, який зосереджує свої наукові інтереси на темі зображення Криму в британських та французьких подорожніх записках від XVII до початку XIX ст. Серед його наукових напрацювань є як статті, які стосуються аналізу праць окремих мандрівників, так і ширші дослідження образів Криму та кримських татар. Серед них важливими для нашого огляду є дисертація дослідника на тему «Формирование образа Крыма в английской литературе путешествий конца XVIII – начала XIX в.» (2023), а також такі статті як «"Восток в Европе": Крым после присоединения к российской империи глазами иностранцев» (2018), «Британские путешественники о крымских татарах и Крымском ханстве (XVII – начало XIX в.)» (2018), «К пониманию крымского мифа: образ «ленивого татарина» в отечественном и зарубежном сознании и его использование» (2020), «Из безжалостных воинов в беспечные ленивцы: эволюция образа крымских татар во французских травелогах XVII–XIX вв.» (2024). Його виклад матеріалу у роботах відрізняється від розглянутих попередньо досліджень: Н. Храпунов послідовно розглядає біографію кожного

---

¹⁴ Asan E. British Travelers on the Russification of Crimea at the Turn of 18-19th Centuries. *Journal of Faculty of Letters*. 2023. Vol. 3 (5). P. 30-47.

мандрівника і дає короткий коментар до його описів, що стосується теми роботи (він використовує такий підхід у всіх згаданих роботах, крім статті «Восток в Европе»).

Як можна було помітити з назв досліджень, найбільше Храпунова цікавив образ «лінивого татарина», однак дослідник оминає інші поширені стереотипи про кримських татар, що часто зустрічаються в подорожніх записках іноземців (релігійність, традиційність, гостинність тощо). Деякі з його тез є досить суперечливими. Наприклад, у висновках його статі «К пониманию крымского мифа», Храпунов зазначає, що саме через створення європейцями (!) міфу про «татарську лень»¹⁵, російська влада мусила відповідати більш жорстокими політичними заходами¹⁶. Подібно до цього, в статті «Британские путешественники о крымских татарах и Крымском ханстве», Храпунов кілька разів повертається до тези, що саме європейські мандрівники «перетворили» Крим на «місце туризму»¹⁷. В інших роботах Храпунова рідше зустрічаємо описи мандрівниками кримських народів, адже дослідник зосереджується на образі самого Криму.

Останнім часом, під впливом розвитку гендерних студій та жіночої історії, зростає зацікавлення роллю жінки в минулому Криму. Так, серед новітніх праць, близьких до нашої теми, варто згадати статтю українського історика Олега Іванюка «Образ крымскотатарских жінок у подорожніх записках російських і європейських мандрівників кінця XVIII-XIX ст.» (2024)¹⁸. У ній розкривається питання висвітлення крымскотатарських жінок

---

¹⁵ «Таким образом, стереотип «татарской лени» возник сразу после присоединения Крыма к России в трудах прибывших на полуостров путешественников и исследователей. Это был продукт европейской учености эпохи Просвещения, сочетавшегося с высокомерным отношением к мусульманской культуре и непониманием местной политической, социальной, экономической ситуации». Цит. за: Храпунов Н. К пониманию крымского мифа: образ «ленивого татарина» в отечественном и зарубежном сознании и его использование. *Миф в истории, политике, культуре*. 2020. №4. С. 399.

¹⁶ Там само. С. 399-400.

¹⁷ Храпунов Н. Британские путешественники о крымских татарах и Крымском ханстве (XVII – начало XIX в.). *Крымское историческое обозрение*. 2018. №2. С. 125.

¹⁸ Іванюк О. Образ крымскотатарських жінок у подорожніх записках російських і європейських мандрівників кінця XVIII–XIX ст. *Східний світ*. 2024. №1. С. 5-18.

в подорожній літературі як «екзотичного елементу маловідомої східної культури»¹⁹. Також автор аналізує різницю між російським та європейським баченням. Важливо, що Іванюк також окремо торкається теми жіночого простору у кримськотатарських будинках і опису традиційного весілля.

Отже, перші дослідження образу Криму на основі подорожніх записок виникають наприкінці ХХ – на початку ХІХ ст., однак ці роботи фокусувалися на огляді записок європейських дипломатів з подорожі Катерини ІІ у 1787 року. Дослідницька цікавість до уявлення про півострів посилюється після 2014 року, разом з цим виникають перші роботи з аналізу опису кримських татар у подорожній літературі європейських та російських мандрівників.

У сучасній історіографії все ширше дослідниками розглядається подорожня література про Крим після 1783 року у рамках різних напрямів: від аналізу поглядів самих мандрівників до визначення формування або поширення конкретних міфів про Крим у їхніх працях. Водночас у наявних працях спостерігається певна фрагментарність: дослідники найчастіше фокусуються на окремих упередженнях (зокрема, міфі про "татарську ліню") або звужують аналіз до конкретних національних (переважно британських) наративів. Натомість комплексний розбір усього спектру орієнтальних стереотипів у загальноєвропейському контексті перших п'ятдесяти років після анексії ханату залишається малодослідженим. Ця історіографічна прогалина зумовлює доцільність нашої роботи, покликаної системно деконструювати цілісний орієнтальний образ кримських татар у європейській подорожній літературі зазначеного періоду.

1.2. Подорожня література як історичне джерело

Подорожні записки відносяться до літературного жанру, що представляє тексти особистої розповіді про побачене під час подорожі. Це різновид наративних джерел, у яких події викладені певним оповідачем і містять його

---

¹⁹ Там само. С. 5.

суб'єктивне бачення, оцінки та інтерпретації. Автори подорожніх записок, як правило, пропонують власну версію опису подій, самотійно визначаючи, що варто висвітлити і яким чином це зробити.

Коли подорожні записки стали джерелом для історика? Через специфіку цього жанру та сумнівів щодо правдивості розповідей, питання довіри до текстів мандрівників тривалий час залишалося відкритим. До кінця XVIII ст. подорожня література вважалася цінним матеріалом як джерело корисної інформації про невідомі або малодосліджені території, тому чесність мандрівників була радше другорядним питанням²⁰. Із розвитком романтизму та відкриттям подорожі «внутрішньої», голос автора у травелогах стає центральним. З XIX ст. посилюється критична оцінка цього жанру: подорожні записки лишаються важливим джерелом інформації для антропологів, але розглядаються крізь призму авторського бачення²¹. Однак, особливу увагу дослідників подорожня література отримує лише у 1980-х рр. через появу постколоніального напрямку.

Праця «Орієнталізм» (1978) Едварда Саїда стала основоположною для постколоніальних досліджень. У розумінні Саїда, орієнталізм – це традиційний спосіб сприйняття європейцями «Іншого», штучно створений колонізаторською політикою образ «Сходу», що слугував виправданням європейської експансії. Цю традицію дослідник відносить передусім до історії британського та французького домінування на Близькому Сході та в Індії від початку XIX ст. до часу завершення Другої світової війни (потім традиція орієнталізму переходить на взаємини США з Далеким Сходом)²².

Критики ідей Саїда, окрім зауважень щодо обмеженості та вибіркової джерел його аналізу, звертають увагу на помилкове узагальнення «Заходу» до однієї імперської позиції і уніфіковане бачення «Іншого». Для нашого дискурсу важливо те, що зростання кількості постколоніальних досліджень

---

²⁰ Carey D. Truth, Lies and Travel Writing. The Routledge Companion to Travel Writing. New York, 2016. P. 7.

²¹ Там само. С. 12.

²² Саїд Е. В. Орієнталізм / пер. з англ. В. Шовкун. Київ, 2001. С. 11-13.

призвело до підвищення інтересу істориків до подорожньої літератури. Під впливом ідей орієнталізму початковим прагненням дослідників було виявити у текстах докази використання мандрівниками колоніальних категорій, формування ними образу «Іншого» та поширення, завдяки літературі, расистських уявлень²³. Однак, разом із цим, з'являється протилежний цьому погляд: подорожня література не була однорідною, так само як і політичні позиції європейських мандрівників різнилися; стереотипи дійсно існували, але вони також постійно піддавались сумніву та критиці²⁴.

Уже на початку 90-х рр. XX ст. спостерігається поява перших ґрунтовних досліджень подорожніх письменницьких творів²⁵. Інтерес до цього жанру зростає також завдяки феміністичній літературній критиці. Як зазначає Карл Томпсон, саме феміністичний рух у 80-90-тих рр. XX ст. сприяє «відродженню» жіночої подорожньої літератури та наукового інтересу до неї²⁶.

Насамперед, це дозволило спростувати панівне уявлення про те, що подорожня література була суто чоловічою сферою. У кількісному вимірі жіночі подорожі не були такими «винятковими», як це раніше вважалось²⁷. Варто також вказати на існування дискусії щодо питання ставлення жінок-мандрівниць до імперіалізму. Тривалий час, навіть у ранній феміністичній критиці, домінувала думка, що мандрівниці не могли бути залученими до відтворення колоніалізму та проявляли виключно солідарність і «сестринство» до жінок інших культур²⁸. Однак сьогодні дослідники все більше схиляються до погляду на жінок-мандрівниць як можливих носійок імперіалістичних поглядів, які могли не лише ігнорувати ідею солідарності, а й відкрито заперечувати будь-яку подібність з «іншими». Зокрема, Тім Янгс розглядав це

---

²³ Thompson C. Travel writing. London and New York, 2011. P. 5.

²⁴ Thompson C. Introduction. The Routledge Companion to Travel Writing / edited by C. Thompson. New York, 2016. P. xvii.

²⁵ Там само. С. xvi.

²⁶ Там само.

²⁷ Bird D. Travel Writing and Gender. The Routledge Companion to Travel Writing / edited by C. Thompson. New York, 2016. P. 36.

²⁸ Там само. С. 36-37.

питання як свідому стратегію жінок долучитися до імперської політики нарівні з чоловіками-мандрівниками²⁹.

Таким чином, завершуючи історіографічне аспект, повернімось до особливостей подорожньої літератури як джерела. Саймон Кук, досліджуючи питання «внутрішніх» подорожей, зазначає, що з кінця XVIII ст. подорожні записки можна розглядати як форму життєпису, яка розповідає про окремий епізод з життя мандрівника – час його подорожі, що відбувається поза звичними йому обставинкою та оточенням³⁰. Інше середовище та «втеча» від звичного життя, занурює мандрівника у власні рефлексії, що дослідник і називає подорожжю «внутрішньою»³¹.

Карл Томпсон визначає подорожню літературу як «переговори між собою та іншими, що здійснюються шляхом руху в просторі»³². Подорожній твір завжди нестиме в собі інформацію про два світи: «іншого», якого пізнає мандрівник, і культуру самого автора – його цінності, суб'єктивні спостереження та спосіб сприйняття побаченого³³. Таким чином, подорожня література завжди лишатиме в собі відбиток культури автора, і описуватиме «інших» крізь цю призму.

Період, що нас цікавить – кінець XVIII – початок XIX ст. – характеризується розквітом травелогів як одного з найпопулярніших жанрів літератури. У цьому контексті важливо згадати поняття «Великий тур» (Grand tour), що заклало основу для подорожей цього часу. Великий тур – це тип подорожей, який виник у XVII ст. як практика для молодих європейських аристократів з освоєння гуманітарної освіти та здобуття навичок соціалізації. Чоловіки прямували до Італії та Франції (у середині XVIII ст. список країн значно розширюється) для зустрічі з іншими культурами, манерами і

---

²⁹ Там само. С. 37.

³⁰ Cooke S. *Journeys Inner. Travel Writing as Life Writing. The Routledge Companion to Travel Writing* / edited by C. Thompson. New York, 2016. P. 18-19.

³¹ Там само. С. 19-20.

³² Thompson C. *Travel writing*. – P. 9.

³³ Там само. С. 10.

мистецтвом. Важливою частиною також було відвідування та вивчення античних пам'яток, зустріч з класичною європейською спадщиною. Як зазначає Джеймс Батлер, такий формат подорожі, що включав в себе шлях через значну частину Європи, сприяв формуванню у молоді спільних європейських цінностей³⁴. До того ж, саме в межах Великого туру поширюється ідея суб'єктивності мандрівника та розвитку його особистості під час подорожі³⁵.

Подорожі з середини XVIII ст. відбувалися в контексті глобального піднесення Заходу, ідеї його «модерності» та цивілізаційної місії. На межі століть співіснували дві впливові ідеї – Просвітництво та романтизм. Головною метою просвітницьких подорожей був збір інформації про інші частини світу, що, у свою чергу, сприяло розвитку науки та географії. У 1735 р. було опубліковано працю швейцарського натураліста Карла Ліннея «Система природи», яка стала основою біологічної систематики, а також переосмислила роль мандрівника-вченого: збирання природних зразків, фіксація спостережень, створення ілюстрацій тощо³⁶. Такий підхід став прикладом не лише для натуралістів – у другій половині XVIII ст. будь-яка подорож стала включати в себе дослідницький компонент.

Як зазначає Мері Пратт, навколо мандрівника-вченого формується образ найбільш мирної та доброзичливої фігури серед інших подорожуючих у той час, що дослідниця розглядає в межах наративу про «антизавоювання»³⁷. Завдяки опису «іншого» мандрівник міг підійти до критики власного суспільства, однак наукові спостереження залишалися місцем, де автори

---

³⁴ Butler J. A. Travel Writing. A Companion to Romanticism / edited by D. Wu. 2017. P. 394.

³⁵ Korte B. Western Travel Writing, 1750–1950. The Routledge Companion to Travel Writing / edited by C. Thompson. New York, 2016. P. 173-184.

³⁶ Pratt M. Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation. London and New York: Routledge, 1992. P. 24-25.

³⁷ Там само. С. 27-28.

підкреслювали ідею верховенства Європи та першість європейської раси у розвитку³⁸.

Поступово, зокрема під впливом ідей Жан-Жака Руссо, у літературі з'являються риси романтизму: наголос на почуттях, внутрішньому «я» та зв'язку людини з природою. Навіть у наукових подорожніх текстах стає більш помітною суб'єктивність автора. Карл Томпсон зазначає, що впродовж XVIII – початку XIX ст. межі між дослідженням та туризмом поступово стиралися: «майже всі мандрівники повинні були вирушати на пошуки корисних знань, незалежно від того, чи подорожували вони з метою відпочинку чи у професійній якості»³⁹. Так само у наукових травелогах дедалі частіше простежується відображення особистого сприйняття автором відвідуваних місць. Однією з причин цього було й те, що на кінець XVIII ст. лишилось все менше «неописаних» до цього територій⁴⁰.

Завдяки романтизму цікавість мандрівника поширюється на природу, гори та нові ландшафти. У другій половині XVIII ст. зароджується мальовничий туризм, який розвинеться у середині XIX століття.

У контексті подорожей кінця XVIII – початку XIX ст. варто також зупинитись на питанні доступності. Карл Томпсон звертає увагу на те, що з 1760-х років збільшується кількість мандрівників середнього класу у Британії, а також розширюються можливості для подорожей жінок: «турист став символом сучасності та більш комерційного та споживацького суспільства, створеного промисловою революцією»⁴¹. Завдяки зростанню груп мандрівників у подорожі додаються нові маршрути, інтереси та практики.

Отже, підсумовуючи, подорожня література як джерело пройшла шлях від визнання і критики, до глибокого наукового аналізу. На сучасне вивчення травелогів дослідниками вплинули зокрема постколоніальний напрям та

---

³⁸ Korte B. *Western Travel Writing, 1750–1950. The Routledge Companion to Travel Writing* / edited by C. Thompson. New York, 2016. P. 175.

³⁹ Thompson C. *Travel writing*. – P. 45.

⁴⁰ Там само. С. 49.

⁴¹ Там само. С. 48-49.

феміністична літературна критика. Вже у 90-х рр. XX ст. з'являються комплексні теоретичні праці з вивчення цього жанру. Самі подорожні записки є специфічним джерелом, що не лише описують «іншого», а й розповідають про самого мандрівника та його культурний контекст. Кожен подорожній твір містить наратив автора, його спосіб бачення, оцінки, цінності та особисті почуття.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. не було єдиного типу подорожі. Все ще актуальною лишається традиційна форма Великого туру, яка передбачає знайомство з іншими культурами, манерами, а також античною спадщиною. У той же час Просвітництво несе ідею подорожі наукової, метою якої було дослідження природи, пошук невідомих раніше об'єктів, тим самим розширюючи знання з біології та географії. У широкому контексті це також був період колоніалізму та поширення ідей європейського верховенства, у чому мандрівники відігравали особливу роль.

На межі століть, через вплив романтизму, подорожні тексти включали в себе як суб'єктивні враження автора, так і дослідницькі спостереження. Посилюється увага на особистих почуттях мандрівника, а новими місцями зупинок стали природні ландшафти. Крім того, у другій половині XVIII ст. подорожі поступово стають доступнішими для ширших верств населення, включно з жінками.

З огляду на зазначену специфіку подорожньої літератури як джерела, що конструює образ «Іншого» крізь призму культури мандрівника, у нашому дослідженні застосовано відповідний комплексний інструментарій. По-перше, для виявлення та системної характеристики стереотипів про кримських татар використано імагологічний підхід. По-друге, спираючись на теоретичний доробок Едварда Саїда та Мері Пратт, залучено інструменти постколоніальної критики та дискурс-аналізу, що дозволяє деконструювати імперський погляд європейських авторів. По-третє, для аналізу специфіки жіночих текстів та особливостей формування образу кримськотатарських жінок застосовано елементи гендерного аналізу та феміністичної літературної критики.

1.3 Джерельна база. Характеристика використаних подорожніх записок

Джерельною основою дослідження є подорожня література європейських мандрівників кінця XVIII – початку XIX ст., періоду перших 50-ти років після анексії Кримського ханату Російською імперією. Для аналізу використано роботи одинадцятьох мандрівників, які переслідували різні цілі подорожей. Їхні тексти різняться за характером і викладом, однак всі вони містять інформацію про особисте перебування авторів у Криму, а також мають опис кримськотатарського населення.

Одними з перших європейських мандрівників, які здійснили свої подорожі до Криму після його анексії Російською імперією, і зафіксували свій досвід у літературі, були французький вчений Шарль-Жильбер Ромм та британська письменниця Елізабет Крейвен. Вони відвідали Крим в один час, у 1786 році, і, як ми дізнаємося з тексту Ромма⁴², їхні шляхи одного разу перетнулися у Карасубазарі (нині м. Білогірськ). Їх обох у своєму будинку приймав генерал Михайло Каховський⁴³. Зі слів Ромма ми можемо підсумувати, що він не сприйняв аристократку приязно⁴⁴.

Подорож Елізабет Крейвен, маркграфині Бранденбургу, Ансбаху та Байройту, відбувалася через Францію, Російську імперію та Крим до Константинополя. Леді Крейвен була письменницею та перекладачкою, авторкою театральних п'єс. У подорожі вона не переслідувала цілі дослідження півострова; її текст складається з серії листів до своїх друзів, які вона видала як книгу 1789 року у Лондоні. Це була перша опублікована в Британії праця на основі подорожі до Криму після 1783 року. В її записках про

---

⁴² Леді Крейвен про це не повідомляє.

⁴³ Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. /пер. з фр. К. Раткевич. Ленінград, 1941. С. 38-39.

⁴⁴ Зокрема, в одному з епізодів (спостерігання за танцем дервішів) він був розкритикував її та генерала Каховського за «зловживання владою»: «ми вирушили дивитися священний танець дервішів, яким наказано було зібратися на молитву для задоволення допитливості іменитої мандрівниці. Дервіші корилися, але як прийняли вони такий наказ, з яким задоволенням виконували його перед численним суспільством собак і невірних, один з яких наказує їм молитися богу і Магомету заради його забави? Щодо мене, я був сильно обурений цим зловживанням владою». Див.: Там само. С. 39.

Крим ми знаходимо географічні та архітектурні описи півострова, історичні вставки, деталі комунікації з російськими військовими діячами та кримськотатарською елітою. Притаманно для англійських мандрівників, леді Крейвен розглядає півострів очима колонізатора, роздумуючи над тим, що могла б зробити Англія маючи там свої колонії⁴⁵.

Шарль-Жильбер Ромм – французький математик, медик, а також масон, більш відомий своєю політичною діяльністю під час Французької революції. У Парижі він познайомився з Олександром Строгановим, і з 1779 до 1786 року виховував його сина Павла у Петербурзі. Подорожував він разом зі своїм учнем (хоча про це він відкрито не пише), а в записках зафіксував спогади подорожі з Києва до Криму та назад. Його твір містить дослідницьку частину: детальні описи природи Криму з різноманітними обрахунками, аналізами клімату, ґрунту, корисних копалин тощо. У дусі романтизму він зазначає, що мандрівник здатен по-справжньому «захоплюватися красою природи» лише якщо: «напередодні ви не дуже втомилися, якщо у вас належний дах над головою, тонка вечера, веселий цікавий співрозмовник; якщо приєдналися до нічного відпочинку та мали веселі сновидіння»⁴⁶. Не меншою мірою його цікавила місцева культура, з якою він знайомиться через різні практики: живучі з кримськими татарами, беручи участь у місцевих святкуваннях, відвідуючи лазні тощо. Він також був одним з перших мандрівників, які наголошують на політичній причині занепаłego вигляду Криму, критикуючи російську колонізаторську політику.

На основі цих двох праць ми вже можемо помітити одну з характеристик жіночих подорожей – це інформація про жіночий простір кримських татар, який, як правило, був недоступний для чоловіків-мандрівників. Так, Елізабет Крейвен була запрошеною в гості до дружини татарського каді⁴⁷, «і жодній особі чоловічої статі не дозволили зайти до кімнати, окрім перекладача та

---

⁴⁵ Див.: Craven E. A journey through the Crimea to Constantinople. London. 1789. P. 188-189.

⁴⁶ Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. – С. 63-63.

⁴⁷ Релігійний суддя в мусульманській громаді.

молодого російського дворянина, якому було лише дванадцять років»⁴⁸. Натомість, Ромм дізнається про вигляд дружини кадї лише з особистого переказу від ледї Крейвен⁴⁹. Певною мірою, подібна інформація ставала однією з причин популярності жіночих подорожніх творів.

У 1793 р., також подорожуючи через російську столицю до Константинополя, німецький дипломат Йоганн Крістоф Густав фон Струве⁵⁰, залишає записки про своє коротке перебування у Криму. За цей час він встигає побачити й описати гори, архітектуру, стародавні руїни у Херсонесі та Старому Криму, відвідати російських військово-політичних діячів, а також познайомитися з місцевими народами. Як зазначається у передмові, він опублікував свої нотатки з подорожі як матеріали для вивчення істориками, географами та статистичними спостерігачами⁵¹.

Ще одним дипломатом, який подорожував уздовж берегів Чорного моря через десять років, у 1803 року, був французький державний діяч Жан Барон де Рейї⁵². З Петербургу до Одеси він виконував роль супровідника герцога Рішельє. Його подорожній твір містить лише огляд Кримського півострова. Великою мірою нотатки Жана Рейї ґрунтуються на основі роботи російського академіка Петра-Симона Палласа, з яким він особисто познайомився у Сімферополі і в резиденції якого він певний час мешкав. Він присвячує всю книгу розповіді про особливості Криму, з деталями розглядаючи природу, клімат, ґрунт, ботаніку та зоологію, а також стародавні споруди. Окремий розділ в його роботі присвячений місцевим корінним народам, переважно зосереджуючись саме на кримських татарах, з викладом короткої історії та сучасного становища, побуту та основних звичок.

---

⁴⁸ Craven E. A journey through the Crimea to Constantinople. 1789. – P. 171.

⁴⁹ Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. – С. 39.

⁵⁰ Struve J. Travels in the Crimea: A History of the Embassy from Petersburg to Constantinople in 1793. London, 1802. 393 p.

⁵¹ Там само. С. iii-iv.

⁵² Reuilly J. Travels in the Crimea, and along the shores of the Black Sea: performed during the year 1803. London, 1807. 84 p.

Одним з найбільш відомих мандрівників до Криму на початку XIX ст. - також шляхом від Російської до Османської імперії – був англійський натураліст та антиквар Едвард Деніел Кларк. Головною його метою було дослідити залишки античних руїн, а також природу місцевості: «Досі все, що було опубліковано щодо географії та старожитностей Криму, було написано людьми, які ніколи не відвідували цю країну. Ті, хто відвідував її, на жаль, не були ні географами, ні антикварами»⁵³. У його тексті часто натрапляємо на критику російської політики в Криму; він також велику увагу приділив темі спустошення, вчиненого російськими військами після анексії півострова. Крім того, його праця має етнографічну цінність, адже містить детальні спостереження за місцевими народами через особисті випадки комунікації з їхніми представниками: «Різноманітність різних народів, що мешкають у Криму, кожен з яких живе ніби у власній країні, практикуючи свої особливі звичаї та зберігаючи свої релігійні обряди, є однією з обставин, які роблять півострів цікавим для чужинця»⁵⁴.

Унікальним джерелом є праця британської письменниці та мандрівниці Мері Голдернесс «Нотатки про манери та звичаї кримських татар» (1821), які авторка написала на основі чотирьох років (з 1816 по 1820 рр.) життя серед кримського народу у селі Карагоз (нині с. Первомайське) як резидентка. Вона, разом зі своєю сім'єю була запрошена до Криму, супроводжувати Артура Янга – британського священнослужителя та агронома, що досліджував сільське господарство Криму⁵⁵. Метою публікації її заміток було поширення серед англійської публіки знання про кримськотатарський народ та їхні звички, хоча початково, як вона зізнається у вступі, ця інформація записувалась «для

---

⁵³ Clarke E. Travels in Russia, Tartary and Turkey. Edinburgh, 1848. P. 253.

⁵⁴ Там само. С. 289.

⁵⁵ Травнікова Я. О. Жіночий досвід подорожей довгого XVIII століття: на прикладі текстів Елізабет Крейвен і Мері Голдернесс : кваліфікаційна робота зі спеціальності 032 «Історія та археологія» / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2024. С. 15.

розваги друга в Англії»⁵⁶. Як ми побачимо з робіт наступних мандрівників, її праця стане своєрідним «посібником» про кримськотатарський народ у Європі. Варто зазначити, що хоча робота й починалась з листів до знайомого, результатом стала праця з детальним етнографічним оглядом. До свого тексту Мері Голдернесс додає статистичні данні, особисті спостереження окремих кримськотатарських обрядів (весілля, церемонія поховання, святкування народження дитини тощо), а також місцевих розваг, звичаїв, забобонів тощо. У Мері Голдернесс ми знаходимо низку випадків особистої комунікації з кримськотатарськими жінками, детальні описи їхнього способу життя, подружніх стосунків, тобто тем, мало розкритих іншими мандрівниками. Останні сторінки своєї праці вона приділяє цінам на різні продукти та послуги⁵⁷.

У 20-х рр. XIX ст. помітне збільшення подорожньої літератури про Крим. Серед усіх можна виділити праці Роберта Лайалла, Ебенезера Гендерсона, Джеймса Едварда Александра, Жан-Шарля де Бесса та Джеймса Вебстера.

Роберт Лайалл, британський лікар та ботанік, який певний час працював хірургом у Російській імперії, зробив комплексне видання своїх подорожей на початку 20-х рр. XIX ст., до якого увійшли деталі про перебування в Криму, на Кавказі та у Грузії. До цього Лайалл також опублікував книгу про російський народ та історію Московії, однак, як він сам зазначає, робота була сприйнята з особливою критикою, через його негативне представлення російської політики⁵⁸. Однак він не відмовляється від своєї позиції, а навпаки, за прикладом Едварда Кларка, досліджує міста, зруйновані російськими військами. Також намагався передбачити революцію в Криму:

вони [Перешийок і фортеця Перекоп – Л. М.] завжди викликатимуть жвавий інтерес у мандрівника, який розмірковує про долю народів. У разі революції, яка рано чи пізно, ймовірно, повалить екстенсивний і деспотичний уряд Російської імперії та розділить її на низку менших держав, Крим, безсумнівно, буде швидко

---

⁵⁶ Holderness M. Notes relating to the manners and customs of the Crim Tatars. London, 1821. P. v. (Advertisement)

⁵⁷ Там само. С. 166-168.

⁵⁸ Lyall R. Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus, and Georgia. London, 1825. P. v-vi. (Preface).

закріплений однією стороною, чи то татарами, турками, греками або навіть росіянами⁵⁹

Подорожував Лайалл разом з компанією двох італійських дворян, маркіза Пуччі та графа Салазара, та англійського джентльмена Едварда Пенріна⁶⁰. Попри його зацікавлення ботанікою та відвідуванням різноманітних краєвидів, знаходимо також спроби представити історію деяких міст, статистику населення в різні періоди (до та після еміграції кримських татар), і, що важливе для нас, опис життя кримськотатарського населення на основі особистої комунікації.

Не менш цікавою є подорож Ебенезера Гендерсона, яка відбулась приблизно у той же час, з 1821 по 1822 рр.⁶¹ Це була одна з перших місіонерських поїздок іноземців до Криму, зафіксована власними нотатками автора. Гендерсон був шотландським протестантським місіонером, відомий своїми подорожами до країн Скандинавії. На початку 20-х рр., як лінгвіст, він допомагав Російському біблійному товариству у перекладі Святого письма різними мовами, зокрема турецькою. Саме його під час подорожі разом з товариством він намагався поширити у Криму та на Кавказі. Нам цікаве це джерело з огляду на детальний опис релігійних громад Криму, спілкування з їхніми представниками, відвідування храмів, а також чисельні деталі про особисте життя кримських татар.

Впродовж 1825-1828 рр. подорож Кримом, Туреччиною та Єгиптом здійснив шотландський мандрівник Джеймс Вебстер. Його праця була видана вже помертньо (1830 р.), адже через лихоманку Вебстер загинув у Єгипті. Подорожуючі Кримом, він писав: «Це новий світ; і оскільки його мешканці перебувають під владою християн, мандрівник має можливість дослідити його»⁶². Таким чином, його основними зацікавленнями були старожитності

---

⁵⁹ Там само. С. 224.

⁶⁰ Там само. С. vii.

⁶¹ Henderson E. Biblical researches and travels in Russia; including a tour in the Crimea, and the passage of the Caucasus. London, 1826. 538 p.

⁶² Webster J. Travels Through the Crimea, Turkey, and Egypt. London, 1830. P. 89.

Криму, а також він ставив за мету встигнути побачити залишки нещодавнього минулого та життя колись панівного народу⁶³.

Джеймс Едвард Александр, мандрівник та солдат британської армії, у 1830-му році видав працю «Подорож до місця воєнних дій на Сході через Росію та Крим у 1829 році. З нарізками про імперський флот та армію, особистими пригодами та характерними анекдотами»⁶⁴. Опис Криму займає лише шосту частину його праці, однак, крім контакту з російськими військовими діями, містить в собі подорож південним узбережжям півострова, огляди стародавніх руїн, відвідування архітектурних місць, місцевого базару, кав'ярні тощо. Також завдяки володінню турецькою мовою ми дізнаємось про його діалоги з місцевим населенням.

Праця Жан-Шарля де Бесса, угорського дослідника, представляє ще одну ціль подорожі Кримом: «Моєю метою було нести, відповідно до своїх можливостей, смолоскип правди в історії Угорщини, повернутися до походження моєї нації, відвідати країни, які раніше були під пануванням мадяр...»⁶⁵. Між 1829 та 1830-ми роками він відвідує території Криму, Кавказу, Грузії, Вірменії, Малу Азію та центр Османської імперії – Константинополь. Крім відвідування історичних місць, Бесс активно спілкується (володів турецькою мовою) і досліджує місцеві народи. Особливо його цікавили кримські татари, в яких він намагався знайти паралелі з колишніми мадярами⁶⁶. Але він також досить позитивно висловлюється щодо «цивілізаційної» місії російської політики в Кримі⁶⁷.

Таким чином, джерельну основу для нашого дослідження становлять подорожні записки європейських мандрівників Кримом кінця XVIII – початку

---

⁶³ Там само.

⁶⁴ Alexander J. Travels to the Seat of War in the East, Through Russia and the Crimea, in 1829. London, 1830. 327 p.

⁶⁵ Besse J. Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgie, en Arménie, en Asie Mineure et à Constantinople, en 1829 et 1830. Paris, 1838. P. 12.

⁶⁶ «татари гуманні та люблять соціальні чесноти, так само, як я уявляю собі мадярів за часів їхнього панування між Доном і Кубанню». Див: Там само. С. 217.

⁶⁷ Там само. С. 281.

XIX ст.. Їхні праці представляють різний досвід знайомства з півостровом: науковий, дослідницький, етнографічний, місіонерський, політичний, військово-розвідницький та ін. Розглянуті подорожні записки, як правило, призначалися для європейської публіки і були важливим матеріалом для вивчення регіону та формування європейських уявлень про півострів і його нове становище.

Оскільки цілі, тривалість перебування в Криму та спостереження мандрівників різнилися, вони представляють нам різні перспективи сприйняття місцевої культури. Мандрівники вже мали певне уявлення про Крим, однак їхнє особисте знайомство з цим регіоном та спілкування з місцевим населенням дозволяють розглянути шляхи формування образу та стереотипів про кримських татар.

*****

У першому розділі було проаналізовано стан наукової розробки теми, визначено теоретико-методологічні засади роботи з подорожньою літературою та охарактеризовано її джерельний потенціал. На основі здійсненого аналізу можна зробити наступні висновки.

Історіографічний огляд продемонстрував, що зацікавленість темою сприйняття Криму західноєвропейськими інтелектуалами актуалізувалася наприкінці XX ст. (у працях Л. Вульфа, С. Дікінсон) та значно посилилася після 2014 року (Б. Тейсьє, Е. Асан, Н. Храпунов, О. Іванюк). Водночас на основі цих праць спостерігається фрагментованість дослідницького поля: зосередженість на окремих упередженнях або аналіз конкретних національних наративів. Іншим суперечливим питанням є дослідження узагальненого сприйняття російських та європейських мандрівників. Натомість всебічний аналіз ключових орієнтальних стереотипів у загальноєвропейському контексті кінця XVIII – початку XIX ст. досі відсутній, що й визначає новизну цього дослідження.

Теоретико-методологічне підґрунтя роботи ґрунтується на усвідомленні подорожньої літератури кінця XVIII – початку XIX ст. як специфічного типу его-документів. Травелоги цього періоду відображають складне переплетення просвітницького прагнення до каталогізації наукових знань та романтичної суб'єктивності автора. Це зумовило потребу застосування міждисциплінарного підходу: імагологічного аналізу – для дослідження конструювання образу «Іншого»; постколоніальної критики (на основі концепцій Е. Саїда та М. Л. Пратт) – для деконструкції колоніального фреймування та епістемічного насильства; а також елементів гендерного аналізу – для розкриття специфіки жіночих текстів та репрезентації кримськотатарського жіночого простору.

Джерельна база дослідження, яка охоплює подорожні записки одинадцятьох європейських мандрівників і мандрівниць (Е. Крейвен, Ж. Ромма, Й. К. Г. фон Струве, Ж. Барона де Рейї, Е. Кларка, М. Голдернесс, Р. Лайалла, Е. Гендерсона, Дж. Е. Александра, Ж.-Ш. де Бесса та Дж. Вебстера), є репрезентативною та різноплановою. Завдяки тому, що автори переслідували різні цілі (наукові, місіонерські, дипломатичні, художні чи військово-політичні), їхні тексти фіксують відмінні стратегії взаємодії з місцевим населенням та пропонують багатоваріантні перспективи сприйняття локальної культури підкореного півострова.

Таким чином, поєднання ґрунтового теоретичного інструментарію та критичного аналізу розмаїтого масиву его-джерел створює підґрунтя для комплексної реконструкції орієнтального образу кримських татар у європейському інтелектуальному дискурсі цієї доби.

Розділ II. Європейські мандрівники в Криму наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: умови подорожей і контакти з місцевим населенням

2.1. «Відкриття» Криму для подорожей

У кінці XVIII ст. помітно активізуються подорожі європейських мандрівників до Кримського півострову. Анексія Кримського ханату Російською імперією у 1783 р. вплинула на доступність відвідування цієї території для іноземців. Крім нового політико-географічного становища, півострів цікавив мандрівників із дослідницького погляду, а також з інтересу до «екзотики» та стародавньої спадщини. Зокрема, після 1783 року довкола Криму, або Таврії (так називали увесь південний регіон), сформувався комплекс міфологізованих уявлень, сконструйованих російсько-імперською політикою.

Початково завоювання півострова не входило до стратегічних планів російської зовнішньої політики. Однак наприкінці 1770-х рр., із появою концепції «грецького проєкту», в анексії Криму стали вбачати можливості для підкреслення цивілізаційного та «західного» образу самої імперії. Завоювання Кримського півострова обґрунтовувалось ідеєю «повернення» власної християнської спадщини⁶⁸. З іншого боку, контроль Російської імперії над територією колишнього Херсонесу, де розміщені залишки давньогрецьких руїн, дозволяв їй стати в ряд держав з античною спадщиною та власним грецьким минулим. На думку Андреса Шенле, в епоху Просвітництва Катерина II прагнула не лише утвердити за власною імперією ідеї прогресу та освіченості, а й спростувати французьку тезу про Східну Європу як суміш західного та східного впливів через ідею їхнього «взаємного збагачення»⁶⁹.

Велику роль у просуванні згаданої концепції відіграла подорож самої Катерини II у 1787 році до південних регіонів Російської імперії, що

---

⁶⁸ Посилаючись на місце хрещення Володимира Великого. Позиціонуючи себе як наслідника Візантії, російська політика в межах «грецького проєкту» ставила за ідеологічну мету відродження християнського центру Константинополя.

⁶⁹ Schönle, A. Garden of the Empire: Catherine's Appropriation of the Crimea. *Slavic Review*. Vol. 60, No. 1. 2001, P. 19.

завершувалась у символічному місці – Севастополі (колишньому Херсонесі). Ця подорож стала першим офіційним представленням «новоприєднаних» територій іноземним дипломатам і, головним чином, імператору Священної Римської імперії Йозефу II. Сара Дікінсон, досліджуючи цю поїздку на основі письмових джерел, залишених дипломатами-очевидцями, зазначає, що вона посилила уявлення про Крим як «східну» або «орієнтальну» територію та поширила низку стереотипів про «Іншого» у баченні його населення⁷⁰. На тлі цього східного образу Російська імперія поставала як цивілізаційна держава західного зразка⁷¹. Під час подорожі імператрицю та іноземну групу супроводжував татарський полк, що символічно демонструвало підлеглість колись «варварського» народу російській владі⁷². Врешті, спогади французького графа Луї-Філіппа де Сегюра, французького принца Карла Генріха Нассау-Зігена та бельгійського принца Шарля-Жозефа де Ліня, і стереотипи, що були сформовані оточенням Катерини, суттєво вплинуть на образ півострова і кримських татар у наступні роки.

Ще одним важливим аспектом формування уявлення про Крим були праці російських академіків, які збирали інформацію про півострів. Російська держава з перших років активно спонсорувала «наукові» експедиції членів Санкт-Петербурзької академії наук, зокрема подорожі Василя Зуєва, Карла Габлица, Петра-Симона Палласа, Петра Кеппена та ін. Їхнім завданням було зафіксувати сучасний стан флори і фауни, географії та населення Криму для подальшого економічного освоєння регіону імперією. Деякі з цих робіт, особливо «Спостереження, зроблені під час подорожі південними намісництвами Російської держави» Палласа⁷³, стануть популярними серед іноземних мандрівників півостровом. Отримавши від імператриці маєтки в

---

⁷⁰ Dickinson S. Russia's First "Orient": Characterizing the Crimea in 1787. – P. 3-5.

⁷¹ Там само.

⁷² Schönle, A. Garden of the Empire: Catherine's Appropriation of the Crimea. *Slavic Review*. – P. 18.

⁷³ Книга Палласа була видана німецькою в оригіналі (1799 р.) і перекладена англійською через кілька років (1802), тому вже на початку XIX ст., як ми бачимо з подорожньої літератури, вона була широкодоступна іноземній публіці.

Сімферополі, Паллас також був тим, хто приймав до себе європейських гостей. Як вже було згадано, з академіком особисто був знайомий французький дипломат Жан Рейї. У резиденції Палласа також тимчасово перебував мандрівник Едвард Кларк: «Коли ми передали йому наші рекомендаційні листи, він прийняв нас радше як батько, ніж як незнайомиць...»⁷⁴. Навіть після смерті Палласа його дружину у Сімферополі відвідує британський ботанік Роберт Лайалл⁷⁵.

Отже, на такому російсько-імперському фоні відбуваються подорожі європейських мандрівників до Криму в кінці XVIII – початку XIX століття. Історик Олексій Толочко зазначає, що інтерес до Російської імперії зростає впродовж XVIII ст. через сприйняття її як «нової» країни європейської цивілізації⁷⁶. Але цікавість до півострова виникає й з інших причин. У ширшому контексті, як зазначалося раніше, це був період поширення просвітницького типу подорожі-дослідження, і такі мандрівники як Жильбер Ромм, Жан Рейї, частково Роберт Лайалл, переслідують ціль наукового вивчення півострова. Інтерес до Криму привертали також античні руїни і залишки давньогрецького минулого; саме з такої причини Крим відвідує Едвард Кларк. Більшість подорожей півостровом у цей час також включали в себе походи в гори, що свідчить про поширення ідей романтизму.

Серед мандрівників зустрічаємо багато британських та французьких політичних діячів, що подорожували Кримом з цікавості до російської колоніальної політики. Оскільки Крим не був широкодоступним для подорожей у ханський період, існувала також цікавість до кримських жителів та місцевої культури, обмежено відомої західноєвропейському простору до цього. Тому опис місцевого населення та їхніх звичок присутній у кожному подорожньому творі про Крим. Прикладом ґрунтовного етнографічного опису кримськотатарського народу є праця англійки Мері Голдернесс, якій вдалось

---

⁷⁴ Clarke E. Travels in Russia, Tartary and Turkey. – P. 265.

⁷⁵ Lyall R. Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus, and Georgia. – P. 249.

⁷⁶ Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX в. Киев, 2012. С. 60.

детально розглянути особливості місцевої культури, через тривале спілкування з кримськими татарами за час чотирирічної резиденції у Карагозі.

Говорячи про «відкриття» Криму для європейських подорожей, варто зупинитися на темі сприяння російського уряду подорожам іноземців. Російська імперія спрощувала подорожі Кримом для європейських мандрівників, роздаючи «рекомендаційні листи», що могли забезпечувати їх майном, транспортом та провідниками. Імперська влада була зацікавлена у показі нової колонії імперії іноземцям, які б поширювали інформацію про російське панування закордоном. З іншого боку, «рекомендаційні листи» також виступали способом контролю та обмеження пересування мандрівників.

Про вигляд рекомендаційного листка, отриманого від губернатора у 1822 р., згадує Роберт Лайалл:

Відкритий наказ міської та районної поліції. Наказано забезпечити італійців, ____, ____, та ____, ____, та аглійців, ____, ____, та доктора Лайалла, під час їхньої подорожі вздовж південного узбережжя Кримського півострова, необхідною кількістю верховних коней з провідниками за встановленим прогоном (платою за проїзд) та без затримки⁷⁷.

Як зазначає мандрівник їхні рекомендаційні листи не містили стільки дозволів, як це було раніше⁷⁸. Дійсно, у попередніх текстах зустрічаємо інформацію про накази, що значно розширювали доступність подорожі для мандрівників. Так, Едвард Кларк згадує, що: «Якщо мандрівникам буде надано наказ від губернатора округу, татари повинні будуть безкоштовно забезпечити коня, житло та навіть провізію»⁷⁹. Як правило, іноземці їхали до Криму через столицю або інші великі міста Російської імперії, де вони отримували листи від губернаторів чи високих державних посадовців для того, щоб їх зустрів губернатор в Криму. Завдяки цим листам їх приймали у своїх маєтках графи, генерали, іноземні колоністи, кримські та російські чиновники (згаданий Петер Паллас), мурзи та просте населення.

---

⁷⁷ Lyall R. Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus, and Georgia. – P. 252.

⁷⁸ Там само. С. 251.

⁷⁹ Clarke E. Travels in Russia, Tartary and Turkey. – P. 296.

У розглянутий нами період іноземцям також дозволяли тимчасово розміститися у Ханському палаці. Про практику відвідування палацу згадують зокрема Елізебет Крейвен, Йоган Струве, Роберт Лайалл, Ебенезер Гендерсон та Едвард Александр⁸⁰. «Східна пишнота цього закладу може незабаром стати темою інших письменників, коли мандрівникам більше не дозволять спати в його стінах»⁸¹ – припускає Лайалл з посилаючись на те, що імператор Олександр I планував розпочати реставрацію споруди. Однак до кінця 20-х рр. як свідчать практика Александра, мандрівники все ще мали можливість зупинитися у палаці.

Перебування у місці пам'яті про колишню кримськотатарську велич дозволяло мандрівникам відчувати східну естетику та уявити себе у ролі кримськотатарських правителів. Подорожні записки іноземців часто містять детальний опис вигляду колишнього гарему хана. Оскільки леді Крейвен подорожувала Кримом у 1786 році, за рік до візиту Катерини II, вона була свідком підготовки палацу до пишного візиту. Наступні мандрівники відвідуючи споруду також посилалися на нещодавню подорож імператриці, уявляючи як Катерина II могла приймати європейських гостей у Ханському палаці.

Ебенезер Гендерсон, розмістившись у палаці згадує про відчуття миттєвого переміщення у іншу реальність, яке виникало від огляду споруди:

Все навколо нас надихало розум абсолютно новими ідеями та почуттями, більше схожими на ті, що виникають від читання легковажних романів, ніж будь-що, що ми коли-небудь відчували, споглядаючи об'єкти природної чи штучної реальності. Перехід був майже таким же великим, як той, який усвідомила б людина, якби вона могла миттєво перенестися з будь-якого європейського міста посеред Бухари чи Сармака – настільки повністю кожен предмет мав азійський вигляд⁸².

---

⁸⁰ Див: Craven E. A journey through the Crimea to Constantinople. – P. 179.; Struve J. Travels in the Crimea: A History of the Embassy from Petersburg to Constantinople in 1793. – P. 28.; Lyall R. Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus, and Georgia. – P. 259-260.; Henderson E. Biblical researches and travels in Russia. – P. 295-296.; Alexander J. Travels to the Seat of War in the East, Through Russia and the Crimea, in 1829. – P. 254.

⁸¹ Lyall R. Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus, and Georgia. – P. 259-260.

⁸² Henderson E. Biblical researches and travels in Russia. – P. 296.

Подібним чином описує свій досвід Едвард Александр по заселенню у виділену для нього кімнату в палаці: «Я одразу скинув своє європейське вбрання, відчув себе цілком щасливим, сів по-турецьки на оттоман і ледве міг повірити, що так раптово перенісся в пейзажі та помешкання, настільки абсолютно східні»⁸³.

Як зазначає дослідник Рорі Фіннін, російська колонізаційна політика під час подорожі 1787 року цілеспрямовано підкреслювала зв'язок тодішнього Криму з його ханським минулим, представляючи європейським дипломатам Бахчисарайський палац як колишній осередок правління кримських татар, щоб згодом відкрито «розірвати» цей зв'язок і акцентувати на підпорядкованості цієї території та місцевого населення новій владі – Російській імперії⁸⁴. Тому Бахчисарайський палац поставав місцем отримання унікального тілесного досвіду життя кримських правителів, де мандрівники могли уявити себе кримськотатарськими ханами або колонізаторами Криму. Водночас доступ мандрівників до палацу та «пустота» цієї споруди привертала увагу авторів подорожніх записок на повалення Кримського ханату і влади кримських татар.

Таким чином, контекст «відкриття» Криму для європейських мандрівників наприкінці XVIII – на початку XIX ст. визначався глибоким ідеологічним та логістичним контролем з боку Російської імперії. Анексія півострова легітимізувалася через конструювання міфу про античну та християнську спадщину, а подорож Катерини 1787 року остаточно сформувала для європейської публіки образ підкореного «Сходу». Пересування іноземців суворо регламентувалося: практика надання урядових «рекомендаційних листів» не лише гарантувала мандрівникам безкоштовні послуги (житло, транспорт, провідників), але й перетворювала ресурси місцевого кримськотатарського населення на інструмент імперської гостинності.

---

⁸³ Alexander J. Travels to the Seat of War in the East, Through Russia and the Crimea, in 1829. – P. 254.

⁸⁴ Finnin, R. Blood of Others: Stalin's Crimean Atrocity and the Poetics of Solidarity. University of Toronto Press, 2022. P. 27-28.

Показовим у цьому питанні є доступ європейців до Ханського палацу в Бахчисараї, перебування в якому дозволяло мандрівникам зануритись у східну екзотику та уявити себе в ролі колоніальних правителів. Проте така репрезентація ханської столиці була насамперед засобом російського уряду підкреслити для Заходу остаточне підпорядкування Кримського ханату. Сприймаючи цей простір крізь колоніальну оптику, західні мандрівники здебільшого фокусувалися на споживанні підготовленої для них орієнтальної декорації.

2. 2. Контакти мандрівників з кримськотатарським населенням

Перед розглядом особливостей стереотипів, що простежуються у подорожніх творах про Крим, варто зупинитись на сценах взаємодії мандрівників із кримськотатарським населенням. Більшість авторів, за винятком Мері Голдернес, яка прожила в Криму чотири роки, описують досвід короткочасних зустрічей із місцевими жителями. Те, як відбувалися ці контакти, говорить нам про характер спостережень авторів записок.

Як вже згадувалось, подорожі іноземців наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у Криму мали певний формальний характер, адже їхній рух контролювався російською владою. Тому приклади безпосереднього контакту мандрівника із представниками кримськотатарського населення не є типовими для кожного з аналізованих творів. Так, леді Крейвен у Криму зустрічалася з губернатором Потьомкіним, флотоводцем Мордвиновим, генералом Каховським та іншими російськими посадовцями, і єдиними епізодами її комунікації з кримськими татарами були зустрічі з високими кримськими чиновниками та їхнім оточенням (наприклад, каймаканом⁸⁵ або дружиною кадї⁸⁶). Натомість Мері Голдернес навпаки, проживши серед кримських татар кілька років, мала змогу зблизька ознайомитися з місцевими

---

⁸⁵ Титул голови адміністративного округу в тюркських країнах.

⁸⁶ Посада судді в мусульманських громадах.

звичаями, відвідати різні кримськотатарські церемонії з нагоди народження дитини, шлюбу, а також поховальні обряди.

Мандрівники, як правило, спілкувалися з кримськими татарами через посередників: окрім чиновників, це були також провідники та перекладачі, яких їм надавав уряд або вони наймали самостійно. Перевагою було знання турецької мови; зокрема нею користувались Джейм Александр, Жан-Шарль де Бесс та Ебенезер Гендерсон. «Оскільки татарська є лише діалектом турецької, ця мова була для мене безмежно корисною в цьому випадку»⁸⁷ – писав Бесс. Іноземцям, які не знали турецької чи кримськотатарської, доводилося наймати місцевих перекладачів «за три дукати на десять днів»⁸⁸. Як зазначає Бесс, ставлення кримських татар до мандрівника змінювалося, щойно вони чули знайому мову: «Достатньо заговорити з татариним його мовою і поводитися з ним добре – і він буде готовий виконати все, що йому накажуть»⁸⁹. Натомість Гендерсон подорожував із місіонерською метою і, завдяки розумінню місцевої мови, активно розповсюджував серед населення Криму Новий Завіт, перекладений турецькою.

Поширеними прикладами спілкування мандрівників із кримськотатарським населенням є, наприклад, епізоди гостювання у кримських татар, участь у місцевих церемоніях або практиках, а також відвідування громадських місць. Деякі мандрівники цілеспрямовано шукали зустрічей із місцевою культурою задля отримання особливого тілесного досвіду. Найбільш показовим прикладом «занурення» в екзотику кримськотатарського способу життя є досвід Александра:

Я прийняв східний костюм, з широкими шальварами⁹⁰ або штанами, капцями тощо; мене охоче приймали в будинках татар, і я встановлював з ними дружні стосунки. Я трохи знав турецьку, з якою їхня мова близька, і поважав їхні упередження; міг сидіти, схрестивши ноги, на дивані; їсти пальцями; повторювати мусульманські молитви та благословення; і не виявляв надмірної

---

⁸⁷ Besse J. Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgie, en Arménie, en Asie Mineure et à Constantinople, en 1829 et 1830. – P. 27.

⁸⁸ Там само. С. 223.

⁸⁹ Там само. С. 250.

⁹⁰ Елемент нижнього одягу; широкі штани, що були поширені в Центральній Азії та тюркських країнах.

уваги до їхніх жінок: тож я почувався цілком по-домашньому серед цього пастушого роду⁹¹.

Александр розглядав подібну практику як екзотичну розвагу, цікавий досвід та захоплюючий епізод в його творі для західних читачів. Прийняття мандрівниками елементів місцевого побуту (носіння шальварів, копіювання жестів та читання молитов) було своєрідною формою імперського маскараду або реверсивної мімікрії. Ця вистава не скасовувала цивілізаційної дистанції, а лише посилювала привілейованість європейського суб'єкта: споживання екзотики було безпечним, оскільки мандрівник у будь-який момент міг зняти костюм і повернутися до свого домінантного статусу, тоді як для представників місцевого населення такий вихід за межі підпорядкованої ролі був неможливим.

До автентичних культурних просторів, де мандрівники отримували можливість описати мальовничість «східності» кримськотатарського побуту, передусім належало місто Бахчисарай. Серед мандрівників був поширений міф про те, що Бахчисарай за рішенням Катерини II був «повністю відданий татарам»⁹². Його розміщення та вигляд справляли особливе враження на іноземців. Так розташування Бахчисараю описував Александр: «Постійно ми проходили повз прекрасні гаї та сади; потім повз цікаві гробниці татарських ханів, вкриті куполами; і нарешті, дивлячись униз крутим спуском, ми побачили під собою унікальну та романтичну татарську столицю Криму»⁹³. Як колишній центр Кримського ханату Бахчисарай залишався «найцікавішим зразком татарської пишноти»⁹⁴. Окрім відвідування палацу, мандрівники також

---

⁹¹ Alexander J. Travels to the Seat of War in the East, Through Russia and the Crimea, in 1829. – P 268.

⁹² Див: Lyall R. Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus, and Georgia. – P. 263.; Reuilly J. Travels in the Crimea, and along the shores of the Black Sea. – P 50.; Alexander J. Travels to the Seat of War in the East, Through Russia and the Crimea, in 1829. – P 256.

⁹³ Alexander J. Travels to the Seat of War in the East, Through Russia and the Crimea, in 1829. – P 252.

⁹⁴ Там само. С. 256.

бували на бахчисарайському базарі, у крамницях, кав'ярнях і татарських лазнях.

Кав'ярні були своєрідним місцем зустрічі іноземців із кримськотатарським простором. У своїх подорожніх записках про відвідування кримськотатарських кав'ярень згадують, зокрема, Александр, Лайалл та Рейї. Як зауважує Рейї, кав'ярні були основними осередками розваг для кримських татар у містах, однак вони не мали нічого спільного з європейськими кав'ярнями⁹⁵. Вигляд цих закладів мандрівники описують доволі однотипно, згадуючи про поділ приміщень дерев'яними перегородками; кримські татар і греків, які пили каву, курили та грали у шахи; а також музикантів, що виконували «негармонійну»⁹⁶ східну музику. У деталях про свій досвід розповідає Роберт Лайалл: «ми зайняли одну з маленьких кімнат, розмістившись по-татарськи, випили кави та покурили люльки. [...] ми багато розмовляли з відвідувачами кав'ярні, і всі вони, хоча й були формальними, були, на нашу думку, ввічливими та люб'язними»⁹⁷.

Особливі враження у мандрівників також викликала подорож південним узбережжям та гірською місцевістю півострова, заселеними переважно кримськими татарами. Для здійснення цієї екскурсії мандрівники мали отримати особистий дозвіл від губернатора, що також надавав їм право користуватися кіньми та супроводом⁹⁸. Як правило, провідниками в цій місцевості були кримські татари, які обізнані у території і мали певні зв'язки з гірськими мешканцями, для забезпечення нічлігу.

---

⁹⁵ Reuilly J. Travels in the Crimea, and along the shores of the Black Sea. – P 58.

⁹⁶ Зокрема так її описували Лайао та Рейї. «Дві скрипки, що тримали як віолончель, і тамбарин розважали нас під час нашого перебування вкрай *негармонійною* музикою». Див.: Lyall R. Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus, and Georgia. – P. 246.; «Загалом татарська пісня серйозна, різка та *негармонійна*». Див: Reuilly J. Travels in the Crimea, and along the shores of the Black Sea. – P 58.

⁹⁷ Lyall R. Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus, and Georgia. – P. 246.

⁹⁸ Це згадують, зокрема, мандрівники Йоган Струве та Джеймс Александр. Див: Struve J. Travels in the Crimea. – P. 34.; Alexander J. Travels to the Seat of War in the East, Through Russia and the Crimea, in 1829. – P 271.

Мандрівники в дусі романтизму часто описують гірські райони як відокремлені простори, заселені виключно кримськими татарами. Зокрема, так вигляд Алупки описує Вебстер: «З одного боку, море, яке рідко чути, або з іншого, над деревами, що приховують проміжну пустелю, величезні сірі та туманні гірські стіни, які ніби закривають людей від світу»⁹⁹. Зупинившись у селі Чоргуна (після 1945 р. – с. Чорноріччя) Кларк також звертає увагу на своєрідність місцевого гірського життя: «Їхня відокремлена долина здавалася притулком здоров'я та радості; жодного росіянина не було видно»¹⁰⁰.

Романтизація гірського простору як ізольованого та пасторального була проявом колоніального тропу. Конструюючи образ кримських татар у позаісторичному, майже міфічному часі «радості та здоров'я», мандрівники свідомо чи несвідомо естетизували реальність колоніального тиску. Це дозволяло їм ігнорувати трагедію імперського витіснення етносу, перетворюючи геополітичну замкненість кримськотатарського населення на мальовничу декорацію для подорожніх нотаток.

Опис природньої ізоляції життя кримських татар серед гір повторюється також у подорожніх записках Александра та Бесса¹⁰¹. Попри дискусійну складову презентації кримськотатарського гірського життя, автори трактували екскурсію південним узбережжям Криму як особливе місце контакту мандрівників із кримськотатарським населенням. Як згадає Кларк, гірська подорож дала йому змогу ближче познайомитися з місцевою культурою: «Наше нічне житло і наші денні трапези відбувалися виключно серед татар; і ця обставина дала нам можливість побачити побут цього народу»¹⁰².

До ситуацій контакту іноземців з кримськотатарським населенням варто також зарахувати епізоди спостереження мандрівників за місцевими

---

⁹⁹ Webster J. *Travels Through the Crimea, Turkey, and Egypt*. – P. 66.

¹⁰⁰ Clarke E. *Travels in Russia, Tartary and Turkey*. – P 316.

¹⁰¹ Див.: Alexander J. *Travels to the Seat of War in the East, Through Russia and the Crimea, in 1829*. London, 1830. P 269; Besse J. *Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgie, en Arménie, en Asie Mineure et à Constantinople*. – P. 217, 250.

¹⁰² Clarke E. *Travels in Russia, Tartary and Turkey*. – P 294.

ритуалами та поширеними практиками. На кримськотатарські обряди мандрівники могли натрапляти випадково або ж бути запрошеними місцевою елітою¹⁰³. Найбільш докладно кримськотатарські звичаї записано в нотатках Мері Голдернесс, однак і в творах інших мандрівників часто фіксуються сцени спостереження за локальними практиками, зокрема кінними перегонами¹⁰⁴ та боротьбою¹⁰⁵.

Водночас, ця взаємодія між мандрівниками та місцевого населення не була односторонньою: кримські татари виступали не лише «об'єктами спостереження», а й активними учасниками цього спілкування. Дослідниця Пратт визначає цей тип взаємодії терміном «антизавоювання» – коли, у відповідь на задоволення власної цікавості, мандрівник сам стає об'єктом вивчення для тубільців або ж має забезпечити відповідний обмін через подарунки¹⁰⁶. Приклади такої взаємодії з місцевим населенням зустрічаються і в записках мандрівників про Крим. Так, описуючи своє прибуття до Алушки, Кларк згадує, що до його компанії одразу «стіклися» місцеві мешканці, кожен приносячи свої частування іноземцям¹⁰⁷. Подібним чином свою зупинку в кримськотатарському селищі (назва не зазначена) описує Бесс: «Як тільки я вийшов зі свого маджара, мене оточили татари з околиць, до яких приєдналися мулла та кілька старшин. Їх спонукала не нав'язлива цікавість, а радше та доброта, та дружня вдача, яка характеризує всіх татар, яких я згодом пізнав»¹⁰⁸.

---

¹⁰³ Наприклад, епізод, коли Ромм у Кезлеві (нині Євпаторія) був запрошений каймаканом на святкування з приводу хітану (обряд обрізання) його синів. Див.: Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. – С. 72.

¹⁰⁴ Див.: Besse J. Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgie, en Arménie, en Asie Mineure et à Constantinople. – P. 253-254.; Holderness M. Notes relating to the manners and customs of the Crim Tatars. – P.82-84.

¹⁰⁵ Див.: Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. – С. 73; Lyall R. Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus, and Georgia. – P. 313; Holderness M. Notes relating to the manners and customs of the Crim Tatars. – P.81-82.

¹⁰⁶ Pratt M. Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation. – P. 80-81.

¹⁰⁷ Clarke E. Travels in Russia, Tartary and Turkey. – P. 298.

¹⁰⁸ Besse J. Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgie, en Arménie, en Asie Mineure et à Constantinople. – P. 28-29.

Ще одним способом взаємодії між мандрівником та місцевими жителями був обмін інформації на товар. Приклад такого обміну зустрічаємо у записках Лайалла. Мандрівник описує, як його група вирішила придбати на бахчисарайському базарі подарунки для місцевого населення:

Ми вирішили скористатися уроком, який нам дав візит до Старого Озера¹⁰⁹, щоб отримати доступ до будинків, побачити жінок та мати можливість спостерігати за характером і манерами кримських татар. Тому я придбав певну кількість маленьких шкіряних гаманців, мішечків для тютюну, дамських сумочок та ножів, а також кілька дрібних срібних монет, які б ми могли роздавали там, де зупинятимемося поїсти або переночувати¹¹⁰.

Далі мандрівник згадує, як користувався цими грошима та подарунками для отримання прихильності кримських татар. Лайалл також описує епізод, коли він відстав від своєї групи та зупинився в одному кримськотатарському селі, де місцеві уникали його, доки він не роздав їм подарунки, «продемонстрував бажання бути в хороших стосунках» і не показав свій гаманець: «Жінки заспокоїлися; татари були готові служити мені та надати притулок»¹¹¹.

Кримськотатарське населення не відігравало німої чи пасивної ролі у процесі взаємодії, тому у подорожніх записках натрапляємо на ситуації, коли мандрівників, попри поширений стереотип про «гостинність» кримських татар (який буде розглянуто далі), сприймали з негативною реакцією. Часто вороже ставлення місцевих жителів до іноземців було наслідком їхнього ототожнення з росіянами, на що вказують самі мандрівники. Такий випадок описує Лайалл: у Карасубазарі його група зупинилася в приватному будинку, де кримські татари, сплутавши мандрівників із росіянами, які не платили за надані послуги, спочатку відмовились готувати їм вечерю¹¹². Вебстер подібним чином описує своє перебування в будинку кримського татарина в Сімферополі:

Татарин забезпечив нас усім, що міг, і гостинно поставився до нас. Однак він натякнув нашому слугі, що сподівається отримати винагороду за проживання, а

---

¹⁰⁹ У кримськотатарському селі Тузла біля Старого озера мешканці всіляко уникали компанію мандрівників, «ніби ми були загрозою». Див: Lyall R. *Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus, and Georgia*. – P. 233-234.

¹¹⁰ Там само. С. 276.

¹¹¹ Там само. С. 331.

¹¹² Там само. С. 362.

не так, як це зробили деякі російські офіцери, які не тільки відмовилися платити йому, але й супроводжували відмову ударами – скарга, яка аж ніяк не є рідкістю в Криму¹¹³.

Випадки початкової недовіри, вимагання фінансової винагороди через слуг або відмови готувати вечерю свідчать про прояв політичної агентності кримськотатарського населення через форми пасивного спротиву. Для місцевих жителів будь-яка людина у привілейованому статусі або з урядовим супроводом апріорі маркувалася як частина або бенефіціар репресивної імперської машини, тому їхня реакція була раціональною стратегією навігації та захисту власних кордонів в умовах окупації.

Отже, контакти мандрівників з кримськотатарським населенням зазвичай відбувалися через посередників – місцеву еліту, провідників чи перекладачів. Водночас мандрівники могли як випадково натрапляти, так і цілеспрямовано шукати зустрічей із місцевим жителями, щоб ознайомитися з кримськотатарським побутом і звичками. Досвід кожної подорожі різнився залежно від тривалості перебування в Криму та обраного маршруту. Окремою «екзотичною розвагою» для мандрівників був досвід життя за місцевими звичаями серед кримських татар: перевдягаючись у східне вбрання, повторюючи місцеві побутові та релігійні практики. Подібний досвід був частиною подорожі і презентації картини татарського життя, що мандрівник мав право «приміряти» на себе.

Мандрівники відвідували кримськотатарські заклади, брали участь у святкуваннях, а також спостерігали за місцевими розвагами. Окремими місцями «занурення» іноземців в екзотику місцевого життя були Бахчисарай або південне узбережжя Криму. Автори подорожніх записок шаблонно складали образ романтичного гірського життя кримських татар у відокремленні від решти світу, фактично ігноруючи політичні причини їхнього витіснення з міст, задля створення мальовничої презентації для європейських читачів.

---

¹¹³ Webster J. Travels Through the Crimea, Turkey, and Egypt. – P. 55.

Кримські татари також не відіграють пасивної ролі в цій взаємодії. Часто незапланована комунікація між мандрівниками та місцевими жителями відбувалася у формі інформаційного або матеріального взаємообміну. У відповідь на приїзд мандрівників, які прагнули зібрати відомості про життя півострова, кримські татари, що приймали і обслуговували їх, могли отримувати компенсацію у вигляді інформації. Тому у текстах натрапляємо на згадки про те, як місцеві жителі розпитували мандрівників про різні подробиці.

Водночас аналіз практик матеріального обміну свідчить про приховану асиметричність цієї контактної зони. Західний мандрівник вдається до стратегії «невинного антизавоювання», інструменталізуючи місцеву гостинність: дрібні дарунки та монети стають платою за епістемічне привласнення – проникнення у приватний простір кримськотатарського населення з метою його подальшого опису, каталогізації та перетворення на інтелектуальний ресурс чи забавку для європейського читача.

З іншого боку, окремі епізоди вказують на недовіру кримськотатарського населення до мандрівників: їх сприймали як потенційну загрозу через зв'язок із російськими колонізаторами. Тому у відповідь їм могли відмовляти в обслуговуванні або вимагати винагороду.

Таким чином, огляд цього блоку питань дозволяє краще осмислити контекст спостережень мандрівників і перейти до питання образу кримських татар.

*****

У другому розділі дослідження на основі аналізу історико-логістичного контексту подорожей та мікроісторії повсякденних взаємодій було реконструйовано специфіку контактів між європейськими мандрівниками та місцевим населенням півострова.

Здійснений аналіз демонструє, що ідеологічно-логістична рамка подорожей цілеспрямовано конструювалася Російською імперією з метою легітимізації анексії Кримського ханату та демонстрації Заходу своєї

«цивілізаційної місії». Завоювання півострова обґрунтовувалося міфами про античну спадщину, а Ханський палац у Бахчисараї перетворювався на деполітизовану декорацію для безпечного споживання східної екзотики іноземцями. При цьому пересування мандрівників регламентувалося урядовими «рекомендаційними листами», які фактично інструменталізували ресурси підкореного етносу, перетворюючи простір і працю кримських татар у примусову повинність та безкоштовний сервіс для європейських гостей.

У таких умовах взаємодія набувала вираженого асиметричного характеру, де європейські автори вдавалися до колоніальних тропів та практик. Споживання локальної екзотики відбувалося через «імперський маскарад» і романтизацію гірського простору як ізольованого пасторального притулку, що дозволяло мандрівникам ігнорувати реальність геополітичного тиску та витіснення кримських татар. Побутова комунікація часто підпорядковувалася стратегії «невинного антизавоювання», де дрібний матеріальний обмін ставав платою за епістемічне привласнення — проникнення у приватний простір корінного населення з метою його подальшого опису й перетворення на інтелектуальний ресурс для західного читача.

Водночас епізоди незапланованої комунікації спростовують міф про пасивну чи німу роль кримськотатарського населення у цьому процесі. Місцеві жителі чітко виявляли політичну агентність, застосовуючи раціональні стратегії навігації та форми пасивного спротиву, такі як початкова недовіра чи відмова надавати послуги без оплати. Для окупованого етносу будь-яка особа у привілейованому статусі з урядовим супроводом апріорі маркувалася як бенефіціар або частина імперської адміністративної системи, що зумовлювало відповідну реакцію на прагнення захистити власні кордони.

Розділ III. Орієнтальний образ кримських татар. Поширені стереотипи

Мандрівники, які вирушали в подорож півостровом, уже мали певне уявлення про кримських татар. У контексті кінця XVIII ст. та нового політичного становища Криму, кримських татар часто сприймали крізь призму імперської оптики. Спогади про колишній статус Кримського ханату не зникли, однак підкорення цієї держави Російською імперією формувало нові підходи до сприйняття кримських татар.

Одразу варто сказати, що у досліджуваний період не існувало єдиного усталеного образу або набору стереотипів. Мандрівники керувались суспільними уявленнями, що могли містити упередження та перебільшення; часто вони орієнтувалися на описи попередніх авторів подорожніх записок; водночас значну роль відігравали власний досвід і особисті спостереження мандрівників за місцевими звичаями. Таким чином, сформовані образи кримських татар різнилися залежно від сприйняття кожного автора, а стереотипи, які здаються шаблонними, інтерпретувалися та оцінювалися мандрівниками по-різному.

У цьому розділі ми зупинимося на розгляді поширених у європейській подорожній літературі стереотипів про кримських татар, зокрема образів «диких» і «лінивих» тубільців, східної гостинності та духовності, а також окремо розглянемо сприйняття кримськотатарських жінок. Усі ці стереотипи не є однотипними, проте дозволяють побачити спільні та відмінні риси в описах мандрівників.

3. 1. Від «диких» до «слухняних»

У добу Просвітництва стереотип про «дикунів», поширений у європейській літературі, був одним з прийомів філософського визначення стадії розвитку неєвропейських народів. Образ «диких» часто приписувався підкореним суспільствам задля виправдання колоніальної експансії. Початково

він виник в європейському науковому дискурсі в контексті обґрунтування завоювань в Америці, однак став застосовуватися до всіх нехристиянських суспільств, на території яких претендувала Європа¹¹⁴. Мандрівники могли долучатися до поширення цієї ідеї або ж пропонувати власне бачення. В образі кримських татар також часто натрапляємо на стереотип «дикості», але разом з цим, через зміну політичного становища в Криму, формується його «пом'якшена» версія та новий міф про «покірних» кримських татар.

Характеристика кримських татар як «нецивілізованих» часто обґрунтовувалася історичним минулим Кримського ханату. У багатьох європейських подорожніх записках регіон між річками Дніпром і Доном поставав під середньовічною назвою Тартарії або Малої Тартарії (а татари відповідно «тартарами»), що пов'язувалося зі співзвучністю слова «татари» з давньогрецьким міфом про Тартар – «пекло», найнижчу частину підземного світу. Водночас кримські татари продовжували асоціюватися з монгольською історією, однак дедалі більшого значення набували згадки про нещодавнє минуле Криму.

Зокрема, європейські мандрівники у своїх описах зверталися до колишнього зв'язку Кримського ханату з Османською імперією та до загрози, яку вони становили для територій Речі Посполитої та Російської імперії, підкреслюючи, що від минулої «лютості» кримських татар залишилися лише згадки. Так історію ханату описує леді Крейвен: «Крим довгий час був грізною державою для росіян та поляків, доки ці нації не покращили свою військову силу»¹¹⁵.

Стереотип про «небезпечних» кримських татар був давнім, у перших європейських подорожніх записках після 1783 р., Крим все ще постає як потенційно небезпечний регіон для мандрівника¹¹⁶. Під час своєї подорожі 1800 р. Кларк зазначає, що від небезпеки цих територій залишилися лише

---

¹¹⁴ Wolfe P. Settler colonialism and the elimination of the native. *Journal of Genocide Research*. 2006. 8 (4). P. 390.

¹¹⁵ Craven E. A journey through the Crimea to Constantinople. – P. 151.

¹¹⁶ Див.: Craven E. A journey through the Crimea to Constantinople. – P. 137.

спогади: «Можливо, до того, як Крим був підпорядкований Росії, було більше реальних підстав для тривоги...»¹¹⁷. Часто в цьому контексті мандрівники вказують на формування нового характеру кримських татар під впливом імперської влади; такий опис зустрічаємо у записках Лайалла:

вони (татари – Л. М.) були надзвичайно люб'язними та товариськими, і, здавалося, мали високий ступінь ввічливості та невинності, що зовсім не відповідало уявленням про гордих, зарозумілих, лютих татар Криму, які колись були такими могутніми та страшними для своїх сусідів, і які вторгалися до Польщі та Русі вогнем і мечем, залишаючи після себе руїни та спустошення. Але дні Золотої Орди минули, і завойовники тепер стали підданими владі, яку вони колись зневажали¹¹⁸.

У тексті Рейї зміна характеру колись войовничого народу прив'язується до факту втрати їх права на використання зброї: «Будучи позбавленими військової зброї, татари забули про її застосування; тоді як ті вторгнення, які колись нищили Русь та Польщу, несучи жах і спустошення в усіх напрямках, більше не викликають побоювань: наступне покоління не збереже навіть пам'яті про завоювання своїх предків»¹¹⁹. Про заборону носіння зброї, яка була частиною традиційного образу кримського татарина, згадується також у нотатках Мері Голдернесс¹²⁰. Трансформація їхнього образу від «лютого» до «покірного» відображає колоніальну стратегію обмеження суверенності суб'єкта. Позбавлення кримських татар права на зброю та руйнація їхніх військових інституцій подається європейськими авторами як «цивілізаційне благо».

Стереотип про покірність, який прийшов на зміну страху, насправді маркував остаточне колоніальне підкорення, де «безпечний» татарин стає зручним об'єктом для спостереження, втративши інструменти захисту своєї суб'єктності. Так, описуючи вигляду кримських татар, Голдернесс зазначає, що традиційне вбрання та використання коней усе ще надавало їм колишнього войовничого вигляду: «Татари добре їздять верхи, а у своєму святковому одязі

---

¹¹⁷ Clarke E. Travels in Russia, Tartary and Turkey. – P 329.

¹¹⁸ Lyall R. Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus, and Georgia. – P. 319.

¹¹⁹ Reuilly J. Travels in the Crimea, and along the shores of the Black Sea. – P. 56-57.

¹²⁰ Holderness M. Notes relating to the manners and customs of the Crim Tatars. – P. 85-86.

виглядають дуже граціозно на коні; але коли вони носять великий плащ, який називається бурка, це надає їхньому вигляду лютості, що майже лякає тих, хто не звик бачити їх»¹²¹. Таким чином, за відсутності зброї, від їхньої історичного «загрозливого» образу залишалась обкладинка, яку мандрівники могли розглядати без страху.

Водночас, образ кримського татарина, трансформований під впливом нового колонізаторського устрою, не був однорідним і значною мірою залежав від ставлення кожного автора до політики Російської імперії. Мері Голдернесс, яка протягом чотирьох років жила серед кримських татар, не дає прямих оцінок впливу російської політики, лише зазначаючи, що, попри тривалу взаємодію цього народу «з більш цивілізованими націями», він зберігає «ті звичаї, які характеризували людство до того, як наука просвітила, а освіта збагатила світ»¹²².

Інші мандрівники більш відкрито обговорюють нове становище кримських татар, однак їхні оцінки суттєво різняться. Зокрема Йоган Стреве вважав, що попри «увагу та доброту» губернатора до кримських татар, цей народ не здатен швидко освоїти європейські звички та манери¹²³. Дещо подібний погляд зустрічається у записках Жана Рейї; автор підкреслював, що російському уряду вдається поступово змінювати давні «варварські» звички місцевого населення, але водночас критикував росіян за «потурання» кримським татарам і брак більш рішучих заходів¹²⁴.

Про позитивний, «цивілізаторський», вплив російського правління на кримських татар пише також угорець Жан-Шарль де Бесс: «контакт з росіянами зробив їх (татар – Л. М.) більш вправними, розумнішими та настільки слухняними, що їх можна вважати здатними на високий рівень

---

¹²¹ Там само. С. 84.

¹²² Holderness M. Notes relating to the manners and customs of the Crim Tatars. – P. 6-7.

¹²³ Struve J. Travels in the Crimea. – P. 23.

¹²⁴ Reuilly J. Travels in the Crimea, and along the shores of the Black Sea. – P. 56, 62.

цивілізації та культури»¹²⁵. Однак, у його тексті зміни в манерах кримських татарих постають радше як засіб для критики європейського суспільства: на прикладі «слухняних» кримських татар, доброзичливих від природи, він засуджує нації, «цивілізовані до найвищого ступеня», за поширеність злочинства в Європі¹²⁶.

Звернення до власного, «цивілізованого» суспільства через порівняння його з «дикими», але морально взірцевими тубільцями було поширеним прийомом у європейській подорожній літературі, адже такі тексти передусім були орієнтовані на європейську аудиторію. Шарль де Бесс не був єдиним мандрівником, який використовував подібну критику: подібно йому раніше писав Едвард Кларк, спростовуючи уявлення про небезпечність територій навколо півострова: «З власного досвіду майже в кожній частині Європи, після всіх розповідей, які я чув про безпеку, що супроводжує подорож у тій чи іншій країні, я не знаю місця, настільки ж небезпечного, як околиці Лондона»¹²⁷. Отже, позитивні оцінки кримських татар ґрунтувалися не лише на уявленнях про їхній «цивілізаційний зріст», а й на прагненні авторів підкреслити недоліки власного суспільства.

Особливо критично політику Російської імперії в Криму оцінював Роберт Лайалл. Він погоджувався з думкою про зміну «диких» татар унаслідок російського правління в Криму, однак вважав, що це було досягнуто жорстокими й нераціональними методами: «сорок років поневолення, залежності та гноблення применшили, якщо не викорінили, всі найвищі почуття та принципи дикунського життя, не змінивши їх при цьому благотворним впливом знань, цивілізації чи релігії»¹²⁸. Лайалл критикує російських офіцерів, за «гордовите» ставлення до кримських татар і відмову

---

¹²⁵ Besse J. Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgie, en Arménie, en Asie Mineure et à Constantinople. – P. 216.

¹²⁶ Там само. С. 216-217.

¹²⁷ Clarke E. Travels in Russia, Tartary and Turkey. – P. 328.

¹²⁸ Lyall R. Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus, and Georgia. – P. 235.

їм платити за працю та наданих коней¹²⁹, водночас він також зазначає, що уряд надає кримським татарам забагато привілеїв¹³⁰. Він сам стає свідком покарання кримського татарина-посланця, якого відправили повідомити про прибуття мандрівників до села Нікіта, однак той прибув лише за годину до приїзду самої групи:

Його відшмагали, як він і заслужив, за свою недбалість. Під час покарання він залишався нерухомим, мов статуя, а на його обличчі виражалася найбільша холонокровність риси на його обличчі майже не спотворювалися, і він неодноразово повторював, що його спина звикла до таких ударів. Ніщо не може бути кращим свідченням втрати духу та покори татар, ніж покірність, з якою вони піддаються цим та подібним покаранням¹³¹.

Ця сцена катування та інтерпретація мовчання кримськотатарського слуги як «холонокровності» та «покори» народу демонструє обмеженість колоніального погляду у сприйнятті досвіду травми поневоленого. Західний спостерігач не сприймає подібну реакцію як прояв психологічного паралічу або спосіб збереження людської гідності перед насильством, він обирає шлях раціоналізації тортур, зазначаючи, що жертва «заслужила» покарання. Тим самим автор конструює міф про «природну слухняність» кримськотатарської спини до імперського батога.

Повертаючись до проблеми застосування авторами образу «дикунів», варто зазначити, що лише у тексті Жана Рейї знаходимо розгорнуту спробу категоризації кримських татар у ієрархії рівнів розвитку народів. Зокрема, на основі порівняння характеристик «дикунів» та «варварів», він відносить кримських татар до ступеню «варварів», що постають вище за «дикунів», які живуть за рахунок мисливської діяльності та не схильні до соціальної організації¹³².

Інші автори не дають відкритої оцінки рівню «нецивілізованості» кримських татар, однак подібні висновки можна зустріти при порівняннях їхніх характеристик з іншими групами населення Криму. Кримських татар

---

¹²⁹ Там само. С. 295.

¹³⁰ Там само. С. 320.

¹³¹ Там само. С. 322.

¹³² Reuilly J. Travels in the Crimea, and along the shores of the Black Sea. – P. 56.

часто ставили нижче за вірмен і греків, після виселення яких у 1778 р. на півострові занепали ремесла та торгівля¹³³. Водночас у порівнянні з ногайцями Криму автори розміщали кримських татар у категорію менш «диких» або більш «цивілізованих». У контексті опису звичаїв ногайців Кларк зупиняється на зіставленні їх з кримськими татарами: «Кримський татарин – людина набагато величнішої поведінки, більш просунута в цивілізації, кращої фігури та часто дуже привабливих манер»¹³⁴. Він пояснює це тим, що кримські татари більше взаємодіють з іншими народами, зокрема здійснюючи паломництва до Мекки та Медіни, що «сприяло їхньому вищому становищу в загальному суспільстві»¹³⁵. У творах Шарля де Бесса та Жана Рейї ногайці також характеризуються як кочовики, які поступово переходять до осілого способу життя¹³⁶.

Отже, впровадження ономастичних міфів (як-от зв'язок із Тартаром) та расових таксономій Просвітництва можна розглядати як форму епістемічного насильства. Класифікація місцевого населення за шкалою «дикун – варвар – цивілізований» служила інструментом імперського картографування людських спільнот. Віднесення кримських татар до суспільства нижчих рівнів розвитку легітимізувало колоніальну експансію Російської імперії, представляючи анексію Криму не як акт агресії, а як своєрідну місію впорядкування регіону та звільнення його від «дикого» минулого.

Образ кримських татар формувався через уявлення про їхній історичний зв'язок із монголами, колишню військову загрозу Кримського ханату для держав Європи, а також крізь призму сучасного підлеглого становища. Мандрівники не мали єдиного погляду на новий статус кримських татар через різне ставлення до російської політики в Криму. Частина авторів схвалювала

---

¹³³ Там само. С. 66.

¹³⁴ Clarke E. Travels in Russia, Tartary and Turkey. – P 326.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Besse J. Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgie, en Arménie, en Asie Mineure et à Constantinople. – P 54-55.

колонізаційні заходи імперії і зміну звичок кримських татар на більш «цивілізовані», інші ж дорікали уряду за відсутність рішучих рішень.

Образ «шляхетного дикуна» та «морально чистого тубільця» був стилістичним прийомом, за допомогою якого автори зверталися до самокритики європейського соціуму. У цій схемі реальний кримський татарин, його трагедія та повсякденне життя виштовхувалися на периферію: місцевий житель півострова не сприймався як самостійна цінність, а був лише риторичним дзеркалом європейського інтелектуала для розв'язання власних внутрішньоєвропейських суперечок.

Отже, відсталий образ кримських татар зберігається: їхні традиційні звички часто подаються як «дикі» або «варварські». Водночас зі зміною політичного становища формується паралельний образ «слухняного» або «підкореного» народу. Обидві ці репрезентації представляють призму колонізаційної оптики, крізь яку європейські автори інтерпретували статус кримських татар.

3. 2. Лінивість

«Достатньо було побачити людину, яка відпочиває, щоб, якщо забажати, засвідчити рису ледарства. Достатньо було лише побачити бруд, щоб засвідчити рису нечистоти. Ця есенціалізуюча дискурсивна сила є непроникною, доки не вислухають тих, кого бачать.» - Мері Пратт¹³⁷

«Лінивість» як характеристика життя кримських татар зустрічається чи не в кожній з розглянутих в цій роботі подорожніх записках. Стереотип про лінивість тубільців на колонізованих територіях існував не лише в кримському або мусульманському контексті. Мері Пратт, досліджуючи питання «капіталістичного авангарду» у подорожній літературі про Північну Америку, зупиняється на проблемі негативного зображення мандрівниками

---

¹³⁷ Pratt M. Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation. – P. 153.

іспаноамериканського суспільства. Зокрема, дослідниця зазначає, що як для опису життя Африки, так і при описі Іспанської Америки, європейцям було притаманно критикувати місцеве населення за «лінивість» через нібито нездатність їх використовувати ресурси, які вони мають на своїй землі.

Подібний опис зустрічаємо і щодо опису життя кримських татар мандрівниками. Російська імперія поширювала стереотип про вроджену «татарську лінивість». Причиною виникнення цього образу стала насамперед велика еміграція місцевого населення¹³⁸ після анексії Кримського ханату через недовіру до нової влади, а також імперські заходи з переселення кримських татар з у . Стрімкі демографічні зміни вплинули на занепад традиційного господарства, що сприяло кризі, замість очікуваної економічної вигоди від новопридбаних територій. Задля інтеграції Криму в імперську економіку кримські землі роздавали російським дворянам, а також до півострова запрошували селян з інших губерній. Кримських мешканців, що лишилися, всіляко заохочували до сільськогосподарської праці¹³⁹.

Європейські мандрівники так само сприймали місцеве населення крізь колоніальну призму, визначаючи його як «ліниве». Кримських татар вважали представниками «нецивілізованого» народу, не здатними до освоєння багатого на природні ресурси регіону. Тому в описах часто натрапляємо на критику сучасного стану регіону, «занедбаного» кримськими татарами, в порівнянні з його античною величчю. Так, Жан-Шарль де Бесс описує сучасний стан Керчі: «Територія навколо знаменитого Пантікапея, пагорби та прекрасні долини, що його оточують, зараз рідко обробляється через лінь татар, які населяють цю сільську місцевість, та їхні обмежені знання про сільське господарство»¹⁴⁰. Роками раніше подібним чином становище Кримського півострову описував Жан Рейї: «Лінивість та бездіяльність татар є причиною слабкого стану

---

¹³⁸ Сучасні дослідники схилиються до оцінки масштабів еміграції у близько 80-300 тис. осіб, що покинули Крим у кінці XVIII – на початку XIX ст.

¹³⁹ Schönle, A. Garden of the Empire. – P. 16.

¹⁴⁰ Besse J. Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgie, en Arménie, en Asie Mineure et à Constantinople. – P. 206.

сільського господарства в Криму. Ця країна, яка раніше постачала всю Грецію, тепер з труднощами може забезпечити їжею небагатьох мешканців, що залишилися»¹⁴¹. Порівняння з давньогрецькою історією не є поодиноким, адже у цей період поширюється уявлення про Крим як місце античної давнини, а ідея зв'язку між грецькою спадщиною та сучасною Російською імперією активно просувалася імперською стороною.

Зупинившись на образі «лінивого татарина», варто розглянути окремі характерні для його опису риси. Автори подорожніх творів часто описують вигляд кримського татарина однаково: людина, що проводить цілі дні, схрестивши ноги та з люлькою у роті. До цього також додаюся згадки, що кримські татари заповнюють час сидючи у кав'ярнях, «курючи люльки та розмовляючи час від часу з іншими лінивими людьми»¹⁴². Зазвичай таку лінивість приписують «природній» рисі кримських татар, що характерно для теорій розділення людей на раси, які активно поширювалися у XVIII – XIX століттях. Так, Мері Голдернесс, критикує татар-землеробів за затримку із скошуванням та збором сіна, пояснюючи таку складність їхньою вродженою характеристикою: «Ця подвійна затримка, яка абсолютно безпідставна, де погода завжди така сприятлива, виникає, я вважаю, виключно через їхню *природну лінь* та бажання відкласти найбільш трудомістку частину року»¹⁴³.

Описуючи працю кримських татар, мандрівники наводять приклади найменш енергозатратних занять, які ті погоджуються виконувати. «Копання в сидячому положенні, мабуть, є найкращим прикладом татарської працьовитості» – пише Голдернесс, приходячи до висновку, що кримські татари найгірші робітники у світі¹⁴⁴. Як у тексті Голдернесс¹⁴⁵, так і у Жана

---

¹⁴¹ Reuilly J. Travels in the Crimea, and along the shores of the Black Sea: performed during the year 1803. – P. 65.

¹⁴² Там само. С. 58.

¹⁴³ Holderness M. Notes relating to the manners and customs of the Crim Tatars; written during a four years' residence among that people. – P. 95-96.

¹⁴⁴ Там само. С. 100-101.

¹⁴⁵ «Через надзвичайну лінь їхнього характеру вони завжди більше цінують придбання, яке коштує їм лише трохи хитрості, ніж те, яке змушує їх платити фізичною працею» Див.: Holderness M. Notes relating to the manners and customs of the Crim Tatars. – P. 99-100.;

Рейї, згадується про поширеність серед кримських татар крадіжки, як форми швидкого заробітку, і «єдине, що може вивести татар з їхньої природної схильності до лінощів»¹⁴⁶.

Постійно натрапляємо на троп про «найвище щастя татарина» у його способі життя. «Нічого не робити для них є *найвищим щастям*, і коли татарин виснажує себе, виконуючи будь-яку працю, він падає на землю і курить» – Рейї¹⁴⁷. Порівнюючи кримських татар з турками, Едвард Кларк зазначає, що кримські татари не є такими лінивими, бо менш залежні від опіуму, однак їх стиль життя не стає від цього більш активним, адже вони не бачать потреби у витрачанні своїх сил: «вони вважають своїм *найбільшим щастям* сидіти спокійно, курити або спати, не маючи про що думати і якомога менше робити»¹⁴⁸. У Мері Голдернесс «щастя татарина» пояснювалось їхньою нібито здатністю насолоджуватись життям, яке вони мають: «Насолода легкістю та лінощами, за будь-яких умов, є *вершиною їхнього щастя*, і той, хто може володіти цими благами, не має подальшого мотиву чи стимулу до зусиль»¹⁴⁹

Стереотип про «найвище щастя татарина» пов'язувався до уявлення про Кримський півострів як «райське місце» з родючими землями та сприятливим для цього кліматом. Кримські татари нібито не могли розгледіти всієї краси цього краю, а також були не здатні раціонально використовувати ресурси, що їх оточують. Британський мандрівник Джеймс Вебстер заглиблюється у це питання, припускаючи, що образ «щасливого татарина» насправді був сформований через нездатність іноземців побачити цілої картини: «проїжджаючи через країну, неможливо, однак, багато дізнатись про управління їхніми внутрішніми справами, а також про те, як вони проводять свій час; і, не розуміючи їхньої мови, ми можемо сплутати видимість щастя з його реальністю»¹⁵⁰. Він порівнює байдужість кримських татар до свого

---

¹⁴⁶ Reuilly J. Travels in the Crimea, and along the shores of the Black Sea. – P. 56-57.

¹⁴⁷ Там само. С. 57.

¹⁴⁸ Clarke E. Travels in Russia, Tartary and Turkey. – P. 298-299.

¹⁴⁹ Holderness M. Notes relating to the manners and customs of the Crim Tatars. – P. 93-94.

¹⁵⁰ Webster J. Travels Through the Crimea, Turkey, and Egypt. – P. 90.

довкілля з байдужістю швейцарців до вигляду гір і римлян до естетики руїн: «звичка привчила його око до предметів, які сповнюють чужинця захопленням і насолодою»¹⁵¹. Вебстер приходить до висновку, що кримські татари просто пристосовувалися під обставини, які вони не в змозі контролювати¹⁵²

Лінивість кримських татар також аргументувалась їхніми обмеженими матеріальними потребами. «Він (татарин – Л. М.) збирає плоди, що падають поруч, і, сидячи на даху свого будинку, під тінню старого горіха, який давав притулок батькові його батька, смакує всю м'яку радість спокою»¹⁵³ – зазначає Вебстер. Часто можна натрапити на твердження, що кримські татари працюють на землі стільки, скільки їм потрібно для забезпечення власного життя¹⁵⁴.

Водночас, чимало мандрівників доходили висновку, що занепад сільського господарства в Криму був пов'язаний не лише з пасивністю кримських татар, а й неспроможністю російського уряду здійснювати контроль над новоприєднаними територіями. Так, Жильбер Ромм та Едвард Кларк звертають увагу на проблему відсутності довіри населення до нової влади.

Ромм переповідає свій діалог з муфтієм у Карасубазарі, який заявив йому, що лише за останні 40 років кримські татари стали такими лінівими, а кримські землі занепали: «На моє запитання, чому він приписує цю зміну в звичаях народу, він відповідав тільки, що це довга історія, і тим обмежився»¹⁵⁵. Сам мандрівник ставить риторичне питання: «Впливає вона (безтурботність місцевих – Л. М.) з їхнього характеру або ж з нестачі довіри до нового уряду, під владою якого вони перебувають?»¹⁵⁶.

---

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² Там само. С. 90-91.

¹⁵³ Там само. С. 90.

¹⁵⁴ «Вони отримують лише стільки зерна, скільки їм потрібно для власного споживання». Див.: Clarke E. Travels in Russia, Tartary and Turkey. – P. 298.

«землю вони все ж таки обробляли, але лише для своїх власних потреб». Див.: Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. – С. 41.

¹⁵⁵ Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. – С. 41.

¹⁵⁶ Там само. С. 61.

Кларк більш відкрито висловлює свою незгоду з російською політикою в Криму: «Татари та греки відмовляються обробляти землю, тому що бояться бути пограбованими росіянами, а росіяни надто ліниві та надто дурні, щоб думати про переваги промисловості»¹⁵⁷.

У контексті невдоволення частини мандрівників політикою російського уряду на півострові можемо свідчати про прояв їхнього власного колоніального погляду на ці території. Оскільки Крим був новопридбаною територією для Російської імперії, наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. він сприймався іноземцями як ще не освоєний росіянами регіон.

У працях мандрівників простежуємо сумніви щодо тривалості російського панування в Криму. Так, Едвард Кларк зазначав, що Велика Британія могла б «повернути» півострів туркам, якби цього захотіла, і що ця подія звільнила б місцеве населення від «найгірших тиранів»¹⁵⁸. Роберт Лайалл також припускав, що найближчим часом у Криму відбудеться революція, яка повалить російський «деспотичний» уряд¹⁵⁹. В іншій частині своєї праці він натякав, що матеріали про Севастопольську бухту можуть бути корисними для Великої Британії в разі потреби здійснення такого нападу¹⁶⁰. Отже, мандрівники відкрито заявляли про можливість істотних політичних змін в Криму, де однією зі сторін виступала б Велика Британія. Таким чином, Кримський півострів розглядався авторами радше як потенційний колоніальний об'єкт їхньої імперії.

Як колоніалісти, вони пропонують свої версії вирішення сільськогосподарського питання в Криму. Так, німецький дипломат Йоганн Крістоф фон Струве зазначає, що: «ця країна (Крим – Л. М.), так обдарована природою, не потребує нічого, крім рук робітника, щоб продемонструвати

---

¹⁵⁷ Clarke E. Travels in Russia, Tartary and Turkey. – P. 262.

¹⁵⁸ Там само. С. 307.

¹⁵⁹ Lyall R. Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus, and Georgia. – P. 224.

¹⁶⁰ Там само. С. 290.

високий рівень освоєння, і що через п'ятдесят років, або, можливо, раніше, вона стане однією з найбільш процвітаючих країн Європи»¹⁶¹.

Англійка Леді Крейвен у своїх судженнях пішла ще далі. Піднявшись на скелю в Інкермані вона також заявляє: «я щиро бажаю, щоб він (півострів – Л. М.) був заселений працьовитими людьми, які могли б повернути йому ту торгівлю та розкіш, яких його природні продукти вимагають від руки людини»¹⁶². А далі уточнює: «Так, зізнаюся, я хотіла би бачити тут колонію чесних англійських родин; встановити мануфактури, такі як виробляє Англія, та повернення продукції цієї країни до нашої...»¹⁶³.

Отже, таким чином в кінці XVIII ст. формується стереотип про «татарську лінивість». З часу анексії Криму це суто колоніальне за своєю природою уявлення виникло, зокрема внаслідок невдоволення російською владою тим, що півострів не приносив очікуваного економічного прибутку. Європейські мандрівники, яким не був чужий образ лінивого тубільця, активно підтримували його, приписуючи «лінивість» до природної риси кримських татар. У подорожніх записках іноземців натрапляємо на оцінку вкладу населення Криму через порівняння сучасного стану півострова з його античною величчю. Кримські татари часто постають як такі, що досягли «найвищого щастя», адже живуть на родючій земні, не витрачаючи своїх сил на роботу. Вони працюють рівно стільки, скільки їм потрібно для власного забезпечення. Разом із цим деякі мандрівники пропонували власні пояснення такого стану: Вебстер вважав, що кримські татари не обирали «щасливе» життя, а просто пристосувались до обставин. Окремим питанням була імперська політика і нездатність російського уряду здійснювати ефективний контроль у Криму. Частково в цьому аспекті проглядається власний колоніальний погляд деяких європейських мандрівників.

---

¹⁶¹ Struve J. Travels in the Crimea. – P. 39.

¹⁶² Craven E. A journey through the Crimea to Constantinople. – P. 188.

¹⁶³ Там само.

3. 3. Гостинність

«Гостинність» була однією з найпоширеніших характеристик кримських татар у подорожній літературі європейців. Стереотип про «східну гостинність» не був новим: наприкінці XVIII ст. його активно використовували автори подорожніх записок для ідеалізації взаємин між місцевим населенням і мандрівниками¹⁶⁴.

Гостинність вважалася рисою, притаманною кримським татарам «від природи». Оскільки кримських татар зазвичай зараховували до «нецивілізованих» народів, доброта, щирість та безкорисливість трактувалися як їхні найцінніші якості. «Татарській гостинності» автори (або редактори) подорожніх записок нерідко присвячували окремі сторінки своїх праць¹⁶⁵. Таким чином, цей стереотип був радше повторюваним і усталеним образом, ніж випадковим збігом оцінок різних мандрівників.

До «природних» рис гостинність зараховував, зокрема, Шарль де Бесс: «Вони (татари – Л. М.) *від природи* добрі та гостинні, а їхня фізіономія відображає чесність та доброту їхніх сердець»¹⁶⁶. Подібну думку висловлює і Жан Рейї: «Ці люди надзвичайно гостинні, оскільки вони охоче діляться з мандрівниками всім, що мають. Як їхні вади, так і чесноти грубі та здаються суто *природними*...»¹⁶⁷. У подорожніх творах саме гостинність часто постає першою серед інших позитивних рис кримських татар¹⁶⁸.

Варто враховувати, що мандрівники пересувалися і проживали значною мірою за рахунок місцевого населення. «Рекомендаційні листи» від російських чиновників надавали їм право безкоштовно користуватися послугами

---

¹⁶⁴ Pratt M. *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. – P. 53.

¹⁶⁵ Зокрема на підрозділи (або найменування сторінок) з назвою «Татарська гостинність» натрапляємо у працях Жана Рейї, Ебенезера Гендерсона та Джеймса Вебстера. Див.: Reuilly J. *Travels in the Crimea, and along the shores of the Black Sea*. – P. 15.; Henderson E. *Biblical researches and travels in Russia*. – P. 357-358.; Webster J. *Travels Through the Crimea, Turkey, and Egypt*. – P. 54-55.

¹⁶⁶ Besse J. *Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgie, en Arménie, en Asie Mineure et à Constantinople*. – P. 216.

¹⁶⁷ Reuilly J. *Travels in the Crimea, and along the shores of the Black Sea*. – P. 57.

¹⁶⁸ Struve J. *Travels in the Crimea*. – P. 23.

провідників і житлом кримських татар. Рідко натрапляємо на згадки матеріальної або грошової винагороди з боку мандрівників на подібні послуги; лише Жан Рейї писав про роздавання подарунків, що дозволяла його компанії відвідувати більше кримськотатарських осель і ближче познайомитись з місцевим суспільством. Отже, гостинність кримських татар була важливим чинником і для самих мандрівників.

Стереотип про гостинність формувався на основі конкретних епізодів із подорожей європейців: прийомів у домах кримських татар, частування, надання ними провідників та коней тощо. Аналіз окремих випадків, які мандрівники трактували як приклади гостинності, дозволяє краще зрозуміти особливості формування цього образу.

Так, у нотатках Жана Рейї образ кримськотатарської гостинності будується на основі своєрідного прикладу, коли він знаходить біля струмка дерев'яну чашу для черпання води:

Між двома останніми згаданими селами (Магарач та Масандра - Л. М.) знаходяться руїни каплиці, затіненої старими горіховими деревами, під якою тече струмок. Сюди мандрівник прямує відпочити і знаходить дерев'яну чашу, поставлену на виступі скелі, з якої він черпає воду з джерела, щоб втамувати спрагу; після чого він старанно ставить вазу на місце, звідки її взяв. Це незначне місце є вражаючим, хоча й простим, доказом *гостинності* татар¹⁶⁹.

Цей епізод є наглядною ілюстрацією механізму колоніального фреймування, коли будь-який утилітарний побутовий предмет або випадкова деталь насильно вмонтовуються мандрівником у заздалегідь готовий міф. Тривіальні елементи повсякдення кримськотатарського народу гіперболізуються європейським поглядом, перетворюючись на штучні символи «вічної орієнтальної екзотики» задля задоволення літературних очікувань західної аудиторії.

Втім, здебільшого мандрівники будували образ «татарської гостинності» на основі прикладів з власного досвіду гостювання в кримськотатарських оселях. Наприклад, леді Крейвен звертає увагу на наявність спеціальних

---

¹⁶⁹ Reuilly J. Travels in the Crimea, and along the shores of the Black Sea. – P. 15.

прибудов у кримськотатарських будинках, призначених для розміщення мандрівників¹⁷⁰. Як прояв гостинності Рейї також згадує традицію забою домашньої худоби на честь приїзду гостя: зокрема так мандрівника зустрічав кримськотатарський дворянин Атай-Мурза, зарізвавши коня і влаштував для нього бенкет¹⁷¹. Подібний прийом отримує і компанія Гендерсона у селі Варнутка (нині с. Гончарне), де місцевий селянин з нагоди гостей забив вівцю¹⁷². Трапляються й випадки, коли кримськотатарські чиновники запрошували мандрівників до себе для того, щоб ті могли провести час «потатарськи»¹⁷³.

Однак, найбільш показовими епізодами «татарської гостинності» для мандрівників були випадкові ситуації. Так, Йоган Струве згадує, як, подорожуючи наодинці, він збився зі шляху, а його кінь застряг у болоті. У найближчому селі його провели до місцевого мурзи: «той, прийнявши мене дуже люб'язно, запросив сісти біля вогню, замовив мені гарне ліжко, а наступного ранку відправив зі мною провідника до Сімферополя»¹⁷⁴. Саме цей інцидент він подає як доказ гостинності кримських татар.

Едвард Александр також згадує подібний епізод: потрапивши під сильну бурю, він із супутниками зупинився в домі кримського татарина: «селянин прийняв нас і розпалив вогонь, щоб висушити наш мокрий одяг, поки його дружина готувала тацю; і ми насолоджувалися, незважаючи на війну стихій зовні»¹⁷⁵. Наступного ранку татарський господар забезпечив мандрівника новими провідником та транспортом.

Таким чином, «гостинність» - це комплекс різних практик допомоги, яку іноземці отримували від кримських татар. Часто у текстах «гостинність» стоїть

---

¹⁷⁰ Craven E. A journey through the Crimea to Constantinople. – P. 177.

¹⁷¹ Reuilly J. Travels in the Crimea, and along the shores of the Black Sea. – P. 57.

¹⁷² Henderson E. Biblical researches and travels in Russia. – P. 358.

¹⁷³ Див.: Reuilly J. Travels in the Crimea, and along the shores of the Black Sea. – P. 60.; Помм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. – С. 42.

¹⁷⁴ Struve J. Travels in the Crimea. – P. 24-25.

¹⁷⁵ Alexander J. Travels to the Seat of War in the East, Through Russia and the Crimea, in 1829. – P. 276.

поряд з уявленням про «безкорисливість», адже, відповідно до сформованого образу, кримські татари могли надавати послуги без очікування винагороди. Водночас окремі ситуації суперечили цьому образу. Зокрема, у випадках коли мандрівників сприймали за росіян, або їм відмовляли у послугах (що описано у підрозділі 2.2).

Про розбіжності між ідеалізованим образом і реальною ситуацією писав Жильбер Ромм: «Наголошую тут для тих, кому це може знадобитися, що кримські татари неохоче пускають мандрівників на нічліг, але, якщо послатися на каймакана або взяти від нього листа з Єнібазара, вас приймуть дуже добре. Вони добрі, гостинні, щедрі, але аж ніяк не всі такі»¹⁷⁶. Таким чином, аналіз логістики подорожей доводить, що так звана «східна гостинність» насправді була формою колоніального податку та примусової повинності. Позірна безкорисливість місцевого населення забезпечувалася адміністративним і силовим ресурсом Російської імперії. Західні мандрівники ставали прямими бенефіціарами колоніальної експлуатації півострова, де окупаційна влада силою конвертувала ресурси та простір підкорених кримських татар у «гостинність» та безкоштовний сервіс для європейських гостей.

Отже, трактування гостинності як «природної» чесноти нецивілізованого народу було класичним проявом колоніального міфу про «шляхетного дикуна». Романтизуючи безкорисливість кримських татар, європейські автори есенціалізували місцеве населення, позбавляючи його інтелектуальної та соціальної зрілості: чесноти народу подавалися як інстинктивні та «грубі», що знову ж таки утверджувало цивілізаційну вищість раціонального європейського спостерігача.

Образ «гостинності» формувався як реакція на допомогу, яку мандрівники отримували під час подорожі (часто за посередництвом імперської адміністрації): житло, транспорт, провідників тощо. Автори шукали у елементах пльвсякдення кримських татар та випадкових епізодах символи

---

¹⁷⁶ Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. – С. 37.

східної гостинності. Однак, попри ідеалізований образ деякі автори вказують на невідповідність між уявленням та реальним становищем: європейські мандрівники сприймали гостинність кримських татар як належне, попри те, що ці послуги були актом примусу з боку російської адміністрації. Відтак випадки відмови татар надавати послуги іноземцям, які автори трактували як відхилення від норми, підкреслюють вплив колоніальної влади на формування самого ідеалу гостинності.

3. 4. Духовність та традиційні вірування

Значну частину описів кримських татар у подорожній літературі займають згадки про їхні релігійні практики. Іслам вважався релігією Сходу і був одним з головних рис «Іншості» кримських татар.

Крим залишався маловідомим простором для іноземців. Як зазначає Вебстер: «Це новий світ; і оскільки його мешканці перебувають під християнською владою, мандрівник має можливість дослідити його...»¹⁷⁷. Мандрівники дізнавалися про релігійні практики кримських татар або через звичайні спостереження за їхнім повсякденним життям, або через пошук особливого досвіду – відвідуючи мечеті, суфійські обряди, кримськотатарські святкування тощо. У нотатках мандрівників часто зустрічаємо детальні описи способу здійснення кримськими татарами щоденної мусульманської молитви¹⁷⁸. У своєму тексті Мері Голдернесс також детально фіксує особливості дотримання мусульманського посту під час місяця Рамадан¹⁷⁹. Таким чином, життя серед кримських татар було своєрідним способом знайомства з ісламським світом.

---

¹⁷⁷ Webster J. Travels Through the Crimea, Turkey, and Egypt. – P. 89.

¹⁷⁸ Див.: Alexander J. Travels to the Seat of War in the East, Through Russia and the Crimea, in 1829. – P. 253; Webster J. Travels Through the Crimea, Turkey, and Egypt. – P. 65, 84-85; Lyall R. Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus, and Georgia. – P. 247, 333.

¹⁷⁹ Holderness M. Notes relating to the manners and customs of the Crim Tatars. – P. 59.

Найбільше захоплення у мандрівників викликали релігійні ритуали. Роберт Лайалл, спостерігаючи за проведенням намазу, був здивований швидкістю й точністю рухів вірян, які він порівнює з «маневрами піхотної роти», а також загальною атмосферою під час молитви: «Читання та паузи мулли, поки панувала повна тиша, мали дуже урочистий ефект і викликали наше захоплення»¹⁸⁰.

Особливі враження від цього ритуалу також залишились й у Едварда Кларка, який на основі своїх спостережень дійшов висновку про виняткову духовності мусульман:

Якщо визнати позицію Пейлі (англійського філософа Вільяма Пейлі – Л. М.), що «людина, яка серйозно ставиться до релігії, не є поганою людиною», магометани, будучи більш серйозними, ніж будь-яка секта віруючих на землі, мають право на повагу; і я зізнаюся, я ніколи не дивився на мусульманина та його молитви, не відчуваючи запалу благоговіння, натхненного щирістю його відданості. Жоден склад не виринає з його вуст, крім тих, які виражають ім'я Бога і які час від часу лунають у тихих вражаючих зітханнях. Здається, що вся його душа має спілкування з об'єктом його поклоніння, і ніщо не відволікає його увагу.¹⁸¹

Значення ісламу для кримських татар та місцеві релігійні особливості були маловідомими для мандрівників, тому в питаннях релігії автори часто зверталися до порівнянь із християнськими звичаями або турецькими традиціями.

Джеймс Вебстер, порівнюючи намаз із католицькими та англіканськими молитвами, виділяє кілька переваг мусульманського ритуалу – короткотривалість і рухливість. На його думку, через короткість обряду він «збуджує дух», а постійні повторення звуків і рухів «пробуджує розум для благочестя»: «Одне слід сказати про магометан, - вони досягли успіху, і це завдяки обіцянкам, а не погрозам»¹⁸².

Духовність кримських татар також ставала для авторів приводом звернутися до власного суспільства. Засуджуючи європейців за рівень поширення злочинності (про що згадувалося у підрозділі 3.1.), аргументами

---

¹⁸⁰ Lyall R. Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus, and Georgia. – P. 333.

¹⁸¹ Clarke E. Travels in Russia, Tartary and Turkey. – P. 269.

¹⁸² Webster J. Travels Through the Crimea, Turkey, and Egypt. – P. 85.

критики Бесса виступало зокрема те, що попри існування в Європі великої кількості релігійних шкіл та священнослужителів, вони не мають такої «природної доброти», як кримські татари, які живуть «невинно», повністю віддаючи себе Аллахові¹⁸³.

Оцінкою християнських традицій не обмежився і конгрегаціоналістський місіонер Ебенезер Гендерсон. Спостерігаючи за проведенням молитви у кримськотатарській мечеті, він звертав увагу на простоту споруди, критикуючи оздоблення християнських храмів:

я ризикну стверджувати, вся сліпуча пишнота зовнішніх церемоній, додана до християнської системи, ніколи не створювала урочистості, яку можна було б порівняти з тією, що виникла в результаті простого поклоніння, яке тут демонструвалося в мусульманській мечеті¹⁸⁴.

На думку мандрівника, саме це у поєднанні з читанням молитов муллою та повторюваними жестами, створювало ефект глибокого духовного єднання з Богом¹⁸⁵.

Аналіз рецепції ісламських практик свідчить про інструменталізацію та романтизацію чужої релігійності. Хвала мусульманській щирості та простоті обрядів у текстах європейських авторів є проявом орієнталістського нарцисизму: іслам конструюється як пасторальний, позаісторичний феномен, позбавлений політичної загрози. Це дозволяє мандрівникам використовувати образ «благочестивого татарина» як штучне моральне дзеркало для критики розпусти та вад власного європейського суспільства.

Іншим прийомом авторів було порівняння в питанні релігії кримських татар із турками. Через тривалий зв'язок Кримського ханату з Османською імперією в уявленні деяких авторів цей простір і далі залишався нероздільним. Іншою причиною могло бути те, що оскільки маршрути європейських мандрівників часто пролягали через Російську імперію та Кримський півострів

---

¹⁸³ Besse J. Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgie, en Arménie, en Asie Mineure et à Constantinople. – P. 216.

¹⁸⁴ Henderson E. Biblical researches and travels in Russia; including a tour in the Crimea, and the passage of the Caucasus. – P. 302-303.

¹⁸⁵ Там само.

до Османської імперії як кінцевого пункту подорожі, тому вони вже могли мати певне уявлення щодо устрою життя турів. Прикметно, що, описуючі поширені ісламські практики кримських татар, Кларк називав їх «майже тими самими церемоніями, що й у турків»¹⁸⁶, а не спільними для всіх мусульман.

Порівнюючи кримських татар та турків у ставленні до релігії, Рейї зазначав, що: «Усі татари – магометани, але вони не такі фанатичні, як турки. Виховані з упередженнями фаталізму, вони переконані, що все зумовлене, і тому змирилися з усім, що може статися»¹⁸⁷. У питанні релігійності Бесс також писав, що кримські татари «не дуже скрупульозно дотримуються закону Мухаммеда»¹⁸⁸.

Зіставлення кримських татар із турками є прикладом колоніального конструювання «безпечного Іншого». Західний погляд здійснює ідеологічну сепарацію ісламського світу: суверенний і войовничий османський іслам маркувався як небезпечний «фанатизм», тоді як упокорений, деполітизований іслам анексованого Криму легітимізується як прийнятна, безневинна релігійність, яка більше не загрожує християнському (імперському) ладу.

Водночас, описуючи відмінності між ногайцями та кримськими татарами, останніх вважали більш правильними у сповідванні ісламу. Так, Рейї називав ногайців «дуже необізнані в питаннях релігії», вказуючи на успадкування ними ідолопоклонських обрядів від монголів¹⁸⁹. Як уже згадувалося, Кларк також визначав кримських татар як більш «цивілізованих» через важливість для них паломництва до Мекки та їхній зв'язок з іншими народами¹⁹⁰.

Окремим питанням була зустріч мандрівників з суфізмом – містико-аскетичною течією в ісламі. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Крим усе ще залишався осередком суфійських громад, хоча в цей період їхня кількість

---

¹⁸⁶ Clarke E. *Travels in Russia, Tartary and Turkey*. – P. 256-257.

¹⁸⁷ Reuilly J. *Travels in the Crimea, and along the shores of the Black Sea*. – P. 57.

¹⁸⁸ Besse J. *Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgie, en Arménie, en Asie Mineure et à Constantinople*. – P. 27.

¹⁸⁹ Reuilly J. *Travels in the Crimea, and along the shores of the Black Sea*. – P. 54.

¹⁹⁰ Clarke E. *Travels in Russia, Tartary and Turkey*. – P. 326.

активно скорочувалась. Свідками суфізму в Криму були зокрема Жильберт Ромм, Елізабет Крейвен (які подорожували в один час), а також Джеймс Вебстер. Обряди суфіїв відрізняються від традиційних ісламських практик і спрямовані на досягнення духовної близькості з Аллахом через медитацію, танець та музику. Враження мандрівників від споглядання суфійських практик різнилися: леді Крейвен називала подібну духовну самовідданість тортурами, близькими до жертвоприношення¹⁹¹. Натомість Ромм порівнював ритуал суфіїв із проявом глибокої скорботи¹⁹². Неоднозначними були й враження Вебстера: мандрівник зазначав, що суфійські обряди викликали одночасно і жах, і захоплення¹⁹³. Таким чином, суфізм був прикладом «іншої» духовності у Криму, що сприймалася мандрівниками суперечливо.

Водночас існувало уявлення про «забобонність» кримських татар. Найбільш детально це описано у Мері Голдернесс. Зокрема, до забобонів вона відносила використання кримськими татарами амулетів з записаними муллою молитвами¹⁹⁴ («бету» у татар або «muska» у турків) – практику, яка й до сьогодні поширена серед багатьох мусульманських народів. Частина описаних кримськотатарських «забобонів» стосувалась «лікування» коней: при кульгавості їм зав'язували на шию мішечок із просом, а при хворобі в морду тварини кидали яйце¹⁹⁵. Найбільш дивним для Голдернесс був звичай кримських татар закопувати голову однієї з тварин при масовому захворюванні якогось виду худоби: «Я вважаю, що це жертвоприношення дияволу, або злому духу, який наслав заразу»¹⁹⁶. Також практика виставляти кінський череп біля будинків, «щоб захистити їх від чаклунства», яка, як припускає авторка, походить від давніх звичок колишніх мешканців Криму¹⁹⁷.

---

¹⁹¹ Craven E. A journey Through the Crimea to Constantinople. – P. 173.

¹⁹² Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. – С. 39-40.

¹⁹³ Webster J. Travels Through the Crimea, Turkey, and Egypt. – P. 87-88.

¹⁹⁴ Holderness M. Notes relating to the manners and customs of the Crim Tatars. – P. 64.

¹⁹⁵ Там само. С. 65.

¹⁹⁶ Там само. С. 68.

¹⁹⁷ Там само. С. 68-69.

Як зазначає Голдернесс, подібні практики були загальноновизнаними: «Ці забобони, якими б грубими вони не здавались, аж ніяк не обмежуються нижчим класом»¹⁹⁸. При тому, описуючі окремі звичаї кримських татар, авторка зазначає, що подібне марновірство було поширеним серед багатьох народів Сходу¹⁹⁹.

Згадки про забобони, або деякі народні практики кримських татар, що здавались мандрівникам дивними, присутні й у інших текстах. Так, Рейлі пишучи про «невігластво» кримських татар у медицині, згадував про побачений ним метод лікування перелому ребер через вживання водяної каші з рисом: «його господар запевняв мене, що ребра самі стануть на свої місця. Не поручаючись за ефективність цього засобу, фактом є те, що чоловікові було значно краще на момент мого від'їзду»²⁰⁰.

Окремий епізод, що інтерпретується як приклад «забобонності» кримських татар згаданий у нотатках Вебстера. Мандрівник став свідком того, як кримські татари для боротьби з сараною замовили дервішів з Малої Азії, щоб ті, читаючи молитви, а також вішали на мінарети воду, щоб нібито заманити птахів, які мали з'їсти комах²⁰¹.

Таким чином, формування образу «забобонності» кримських татар демонструє примусову патологізацію локального знання європейською науковою раціональністю Просвітництва. Традиційні екологічні практики, народна ветеринарія та вікові системи захисту простору таврувалися мандрівниками як «невігластво», «варварство» чи «служіння дияволу». Таке маркування виштовхувало місцеве населення за межі інтелектуальної зрілості, автоматично виправдовуючи потребу у зовнішньому християнському або імперському «цивілізаційному» нагляді.

Отже, на основі різних елементів формується образ «духовності» кримських татар. Для мандрівників подорож Кримом була можливістю

---

¹⁹⁸ Там само. С. 65.

¹⁹⁹ Там само. С. 66.

²⁰⁰ Reuilly J. Travels in the Crimea, and along the shores of the Black Sea. – P. 59.

²⁰¹ Webster J. Travels Through the Crimea, Turkey, and Egypt. – P. 93.

зафіксувати релігійні нормами мусульман, записуючи свої спостереження за повсякденними молитвами кримських татар. Релігія також ставала предметом для порівняння кримських татар (або мусульман) з християнським світом, де мандрівники використовували мусульманську побожність задля звернення до критики недоліків у власному європейському суспільстві.

Кримських татар у питанні відданості релігії могли порівнювали з турками, де останні виступають більш «фанатичними». Водночас презентація кримських татар як менш сумлінних мусульман на фоні турків відображало бачення західними авторами ісламського світу в Криму як «безпечного», не здатного стати загрозою для імперії.

В Криму мандрівники також могли зустрітися з залишками суфійських послідовників, що представляли зовсім інший приклад ісламської духовності і сприймався мандрівниками спірно.

«Забобонність» була окремою темою для опису образу кримських татар. До марновірства мандрівники зараховували релігійні звичаї, народну медицину, місцеві повір'я тощо. Таким чином, на основі інтерпретування локальних традиційних практик як зразків орієнтальності, невігластва та успадкування давніх або диявольських обрядів, мандрівники підтримували ідею відсталості «Іншого» в баченні кримських татар.

3. 5. «Привиди у вуалях»: образ кримськотатарських жінок

Кримськотатарські жінки також ставали об'єктом особливої уваги мандрівників. У європейській літературі про жінок Сходу існувала низка усталених образів, зокрема їм приписували риси таємничості, пригнобленості, екзотичності та чуттєвості. Жінки Криму не були винятком. Мандрівники-чоловіки, як правило, мали з ними обмежений контакт, тому часто їхні описи часто будувались на основі поширених уявлень, ігноруючи кримськотатарські культурних особливості.

Відповідно до соціальних і релігійних норм кримських татар, жінки, особливо неодружені, не мали спілкуватися з чоловіками-чужинцями. Автори

подорожніх записок часто фіксували випадки, коли жінки відверталися, ховалися або втікали при зустрічі з іноземцями. У будинках кримських татар для жінок існував окремий простір – спеціальна будівля або кімната. Мандрівників місцеві мешканці приймали лише у чоловічій частині житла або у прибудові для гостей. Жіночий простір був закритий навіть для близьких знайомих чоловічої статі, тому мандрівників-чоловіків туди не допускали²⁰². У випадку якщо вільних кімнат більше не залишалося, жінки, щоб не зустрічатися з незнайомцями, могли уходити до сусідів²⁰³. Відповідно, серед розглянутих нами авторів лише Елізабет Крейвен та Мері Голдернесс мали можливість відвідати жіночу частину кримськотатарського будинку.

Лише у тексті Едварда Александра натрапляємо на епізод, коли літня кримська татарка у Кочук-Кої запросила його «з'їсти трохи хліба та пекмезу²⁰⁴»²⁰⁵. Імовірно, вона була вдовою, адже самотійно приймала чоловіка у своєму домі. Також мандрівник згадує, що в іншій кімнаті він побачив молоду дівчину, яка не контактувала з чужинцем²⁰⁶. Іншим мандрівникам випадала можливість лише побіжно зустріти дружин господарів будинку, наприклад, коли ті заносили частування.

У відповідь на закритість цього простору деякі мандрівників намагались подолати бар'єр, переслідуючи жінок. Так, Роберт Лайалл згадував, як одного разу був запрошений шотландським місіонером Катті-Гіреєм поспостерігати за кримськотатарською боротьбою. Під час змагань групи кримськотатарських дівчат зібралися на дахах своїх будинків, щоб подивитися гру. Спочатку мандрівник намагався не звертати особливої уваги на жінок, «щоб не викликати паніку та мати можливість роздивитися їх на волі», однак «не задовольнившись цим далеким краєвидом», група Лайалла запросила жінок

---

²⁰² Clarke E. Travels in Russia, Tartary and Turkey. – P. 294.

²⁰³ Reuilly J. Travels in the Crimea, and along the shores of the Black Sea. – P. 317.

²⁰⁴ Сироп з фруктів, ягід або овочів.

²⁰⁵ Alexander J. Travels to the Seat of War in the East, Through Russia and the Crimea, in 1829. – P. 278

²⁰⁶ Там само.

також узяти участь у різних змаганнях²⁰⁷. Налякані цією пропозицією жінки почали тікати, а мандрівники побігли за ними:

Ми несподівано кинулися до них, і почалася велика метушня. Вони кинулися навтьоки, збивали одна одну з ніг і голосно кричали. Справді, вони не вважали себе в безпеці, доки не опинилися у своїх будинках на схилі гори, куди слідування за ними вважалося б порушенням пристойності та їхнього права²⁰⁸.

Одразу після цієї сцени Лайалл зазначає, що: «У жінках не було нічого привабливого ні в їхніх обличчях, ні в їхньому одязі; а навпаки, щось дуже відразливе»²⁰⁹.

Ця сцена переслідування жінок мандрівниками представляє радикальну матеріалізацію колоніального погляду (male/imperial gaze), спрямованого на насильницьке проникнення в закритий суверенний простір «Іншого». Коли жінки чинять спротив і тікають, захищаючи власні кордони, мандрівник, зазнавши невдачі, вдається до механізму психологічного захисту, тавруючи їх як «відразливих». Це ілюструє те, що колоніальний суб'єкт сприймає жінку місцевого населення передусім як екзотичний трофей, а наразившись на відмову – дегуманізує її.

У своїх нотатках Кларк переказував випадок, який стався з «англійським слугою» (імені якого він не називає), привезеним до Криму адміралом Мордвиновим. Чоловік привернув увагу кримськотатарських жінок тим, що сам ховався й утікав від них, після чого жінки нібито самі почали йти за англійцем, знімаючи вуалі і розпитуючи про причини такої поведінки²¹⁰. Сам Кларк спостерігав за жінками лише на відстані.

Водночас мандрівники згадують як самі ставали об'єктом уваги жінок під час відвідин кримськотатарських будинків. Наприклад, такий випадок описував Вебстер, коли під час подорожі між Сімферополем та Алуштою він разом зі своєю групою зупинився у кримськотатарському домі. Особисто вони

---

²⁰⁷ Lyall R. Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus, and Georgia. – P. 313-314.

²⁰⁸ Там само. С. 314

²⁰⁹ Там само.

²¹⁰ Clarke E. Travels in Russia, Tartary and Turkey. – P. 276.

зустрілися лише з дружиною господаря, яка готувала їжу для гостей; інші жінки залишались у жіночій частини житла: «Однак наступного ранку ми могли спостерігати, як вони крадькома поглядали на нас, виходили та заходили»²¹¹. На увагу місцевих жінок група Вебстера натрапила вдруге, коли гостювала у будинку кримськотатарського селянина біля долини Байдар. Як згадує мандрівник, жінки мали можливість спостерігати за ними через отвори у кімнаті²¹². Вебстер інтерпретує це як прояв «надзвичайної цікавості» місцевих жінок до чужинців²¹³.

Ще один приклад зустрічаємо у нотатках місіонера Гендерсона. У селі Варнутка (нині с. Гончарне) мандрівників на прохання місцевого юзбаши²¹⁴, приймали у домі кримськотатарського селянина. Як згадує Гендерсон, жінки не виходили з окремої частини будівлі: «Ми очікували, що в цій відокремленій долині, можливо, з'явиться господиня будинку, всупереч загальному правилу, яке панує в мусульманських містах; але єдиний раз, коли ми побачили її, було вранці перед нашим від'їздом, коли цікавість привела її до маленького отвору в гінекеї»²¹⁵²¹⁶. Мандрівник порівнює цей момент із біблійним епізодом: «Неможливо було не згадати позицію Сари, яка підслуховувала біля дверей намету»²¹⁷.

Як правило, мандрівники описували зовнішній вигляд жінок, елементи їхнього вбрання, макіяж, використання хни тощо. Часто вони звертали увагу на білу ляну вуаль – мараму, яка прикривала голову, плечі та частково обличчя дівчини. Прикметно, що у нотатках Едварда Кларка та Жана Рейї прихована зовнішність кримськотатарських жінок порівнюється з образом привидів. Кларк робить таке зауваження, зустрівши жінок біля Чуфут-Кале: «Проходячи

---

²¹¹ Webster J. Travels Through the Crimea, Turkey, and Egypt. – P. 55.

²¹² Там само. С. 67.

²¹³ Там само.

²¹⁴ Юзбаши (від тюрк. «юз» - сотня, «баш» - голова) – посада голови сотні в тюркських державах.

²¹⁵ Жіноча половина будинку у Стародавній Греції.

²¹⁶ Henderson E. Biblical researches and travels in Russia. – P. 357-358.

²¹⁷ Там само. С. 358.

ущелиною, що веде до цієї фортеці, ми спостерігали татарських жінок, що повзали серед гробниць та зруйнованих мечетей у білосніжних вуалях, що робило їх схожими на *привидів...*»²¹⁸. Додаючи до цього, що вигляд цієї групи жінок міг би стати «благородним сюжетом для олівця художника»²¹⁹. У записках Рейї подібний образ згадується в контексті опису вбрання кримськотатарських жінок: «Насправді вони точно схожі на жінок Александрії в Єгипті, як їх описує Вольней (французький філософ граф де Вольней – Л. М.); і нагадують радше мандрівних *привидів*, ніж людей»²²⁰.

Метафора «жінок-привидів» у білих вуалях було виявленням колоніального знеособлення. Перетворюючи живих кримськотатарських жінок на безтілесні тіні, європейські мандрівники позбавляють їх агентності. Жінка перестає бути суб'єктом і трансформується у суто естетичним, екзотизованим фон – мальовничу декорацію для художнього споживання західною аудиторією.

У нотатках леді Крейвен та Голдернесс формувалася інший образ кримськотатарських жінок. Оскільки вони мали доступ до жіночої частини будинку й часто були її гостями, їхній досвід спілкування з кримськими татарками значно відрізнявся. У їхніх творах більш детально описано вигляд жінок, а також часто присутня оцінка зовнішності кримських татарок.

Перший візит леді Крейвен до кримськотатарського будинку відбувся у домі кадї, де її приймала дружина господаря: «Вона здалася мені маленькою зморшкуватою жінкою років шістдесяти, але мені сказали, що їй не більше п'ятдесяти»²²¹. Кримськотатарські жінки також проявляли цікавість до вбрання британки, особливо незвичним їм були рукавички. Підсумовуючи, мандрівниця зазначає, що розмова з дружиною кадї була «не дуже цікавою». Під час другої зустрічі з кримськотатарськими жінками Крейвен схвально оцінює сукню однієї з них, однак критикує її макіяж: «Вона не була ні старою,

---

²¹⁸ Clarke E. Travels in Russia, Tartary and Turkey. – P. 275.

²¹⁹ Там само. С. 276.

²²⁰ Reuilly J. Travels in the Crimea, and along the shores of the Black Sea. – P. 317.

²²¹ Craven E. A journey Through the Crimea to Constantinople. – P. 172.

ні потворною, але як можна судити про обличчя, приховане під поганим розписом, та брови, що зливаються в одну пряму лінію, проведену поперек обличчя?»²²².

Мері Голдернесс також критикувала макіяж кримськотатарських жінок: «оскільки це робиться з поганих матеріалів і з поганим смаком (до того ж, основа рідко буває гарною), вони радше псують, ніж виправляють чи покращують свої риси обличчя»²²³. Водночас Голдернесс коментує і природні риси зовнішності жінок: «татарка, в усьому своєму парчі, має вкрай невродливу та манірну на вигляд постать. Селяни дуже смагляві; і хоча мурзи²²⁴ мають світлу шкіру, оскільки ніколи не піддаються дії сонячної спеки, все ж особиста краса серед них рідкість»²²⁵. Розваги кримськотатарських жінок – вишивання, танці та гойдалки – авторка описувала як приклади відсталості через обмеженість жіночої освіти в Криму²²⁶.

Досвід Елізабет Крейвен та Мері Голдернесс ілюструє феномен «імперського фемінізму», в рамках якого привілейована європейська жінка утверджує свою цивілізаційну вищість через патерналістське оцінювання «інших» жінок. Замість емпатії чи солідарності, західні авторки застосовують суворі європоцентричні критерії краси та освіченості, стигматизуючи локальні канони татарської культури (як-от зрощені брови чи вишивання). Це дозволяє їм самостверджуватися як прогресивним суб'єктам на тлі сконструйованої ними ж «потворної» та «неосвіченої» орієнтальної жінки.

Отже, образ кримськотатарських жінок у подорожніх записках мандрівників формувався на основі обмеженого контакту, зумовленого закритістю жіночого простору для чоловіків. Іноземці, як правило, не спілкувалися з місцевими жінками безпосередньо, а бачили їх здалеку або тоді, коли самі жінки проявляли цікавість до чужинців. Нав'язливі спроби деяких

---

²²² Там само. С. 182.

²²³ Holderness M. Notes relating to the manners and customs of the Crim Tatars. – P. 14-15.

²²⁴ Аристократичний титул у тюркських державах.

²²⁵ Там само. С. 17-18.

²²⁶ Там само. С. 20-24.

мандрівників проникнути в цей бар'єр розкриває колоніальне сприйняття місцевих жінок як екзотичний об'єкт для західного спостерігача.

Кримськотатарським жінкам найчастіше приписували риси орієнтальної завуальованості та таємничості. Водночас у творах Едварда Кларка та Жана Рейї зустрічаємо порівняння вигляду місцевих жінок у традиційному вбранні з «мандруючими привидами». Кларк інтерпретує цей образ як естетично привабливий сюжет для європейського художника, знеособлюючи кримськотатарську жінку як самостійного суб'єкта.

У творах Елізабет Крейвен та Мері Голдернесс формується інший образ кримськотатарської жінки, через їхній доступ до жіночого простору в Криму та особисті контакти з представницями цього народу. Обидві авторки детально описували зовнішність жінок, їхнє традиційне вбрання та макіяж, надаючи їм негативного знебарвлення. Місцеві жіночі розваги також піддавалися критиці та подавалися як приклад неосвіченості. Накладаючи на кримських татарок власні уявлення про красу та освіченість, європейські авторки підкреслювати відмінності між ними та жінками «іншої» культури.

*****

У третьому розділі дослідження здійснено аналіз орієнтального уявлення кримських татар, що формується в європейській подорожній літературі крізь призму низки ключових стереотипів. Розгляд цього питання засвідчує, що орієнтальний образ не був статичним чи однорідним, проте незмінно підпорядковувався колоніальній оптиці західного спостерігача.

Трансформація сприйняття кримських татар від грізних «дикунів» до «покірних» і «лінивих» суб'єктів відображала процес встановлення контролю над регіоном. Вписуючи місцеве населення у просвітницьку ієрархію цивілізаційного розвитку народів та есенціалізуючи «татарську лінь», європейські автори свідомо чи несвідомо легітимізували російську експансію та виправдовували економічний занепад Кримського півострова природною

нездатністю тубільців до раціонального господарювання. Водночас романтизований конструкт «шляхетного дикуна» чи «щасливого татарина» часто інструменталізувався мандрівниками як зручне риторичне дзеркало для критики моральних недоліків власного європейського суспільства.

Уявні «позитивні» риси, як східна гостинність та глибока релігійність кримських татар, також були продуктами колоніального сприйняття. Хвалена безкорисливість і щедрість місцевого населення на практиці часто забезпечувалася адміністративним і силовим примусом російської влади, перетворюючись на своєрідний колоніальний податок на користь західних гостей. Сприйняття ж ісламу в Криму як менш «фанатичної» духовності, на противагу турецькій відданості релігії, представляло місцевих мусульман як «безпечних» іновірців. Традиційні практики та народна медицина таврувалися як марновірство і «служіння дияволу», що застосовувалося для закріплення за народом статусу інтелектуально незрілого.

Зрештою, репрезентація кримськотатарського жіноцтва виявляє перетин імперського та гендерного поглядів. Зіткнувшись із закритістю суверенного жіночого простору, мандрівники-чоловіки вдавалися до екзотизації та знеособлення, перетворюючи місцевих жінок на знеособлену художню декорацію – «привидів у вуалях». Натомість європейські мандрівниці, отримавши доступ до цього простору, демонстрували позицію «імперського фемінізму», категорично знецінюючи кримськотатарські канони краси й побуту через жорстку призму власних європоцентричних стандартів. Відтак, сконструйований орієнтальний образ кримських татар був не об'єктивним відображенням реальності, а складним ідеологічним інструментом, що задовольняв політичні, естетичні та епістемічні потреби європейського колоніального суб'єкта.

Висновки

На основі проведеного аналізу вдалося реконструювати орієнтальний образ кримських татар у європейській подорожній літературі кінця XVIII – початку XIX ст. У процесі дослідження було зроблено такі висновки.

У сучасній історіографії зацікавленість темою сприйняття Криму через подорожню літературу є відносно новим підходом. Наприкінці XX ст. з'являються перші дослідження, зосереджені на аналізі текстів з подорожі Катерини II, а з 2014 року фокус джерел і тем дослідників значно розширюється. Ці праці характеризуються вузькою тематичною спеціалізацією, зосередженням на конкретних національних (британських та французьких) наративах або узагальненими аналізами поглядів російських та європейських мандрівників. Водночас комплексне дослідження орієнтальних стереотипів щодо кримських татар у загальноєвропейському сприйнятті кінця XVIII – початку XIX ст. досі не отримало належного наукового опрацювання.

Європейські травелоги цього періоду містили поєднання просвітницького прагнення до систематизації знань та романтичного вияву авторської суб'єктивності, тому їх використання потребує врахування специфіки его-документів. З огляду на розвиток досліджень подорожньої літератури, зокрема впливу постколоніальних студій, феміністичної літературної критики та сучасних методів роботи з цим жанром, у дослідженні було застосовано міждисциплінарний підхід.

Джерельна база дослідження, що складається з одинадцятьох європейських травелогів, відображає різносторонність подорожей Кримом. Переслідуючи власні цілі (наукові, місіонерські, дипломатичні, художні чи військово-політичні) та маршрути, мандрівники мали відмінний досвід взаємодії з кримськими татарами, тому їхні тексти пропонують різні перспективи сприйняття місцевої культури.

Проаналізувавши ідею «відкриття» Криму для мандрівників наприкінці XVIII ст., встановлено, що подорожі європейців відбувалися за залученістю російського адміністративного контролю. Анексія Кримського ханату дала

імперській владі можливість конструювати власні міфи про зв'язок із античним або християнським минулим, тоді як подорож Катерини 1787 року сприяла формуванню образу підкореного «Сходу» в межах Європи. Подорожі іноземців відбувалися за імперським регламентом, отримуючи «рекомендаційні листи», що надавали їм право користуватися безкоштовним житлом і транспортом за рахунок кримськотатарського населення.

На прикладі запрошень європейців до Бахчисарайського палацу ми простежили, як імперська політика підкреслювала підлеглість колишньої столиці Кримського ханату, перетворюючи місця пам'яті кримськотатарського минулого на орієнтальну декорацію.

Сприймаючи перебування серед кримських татар як можливість отримання екзотичного досвіду, мандрівники брали участь в «імперському маскарадї» - перевдягалися в місцевий одяг та наслідували повсякденні практики. Ігноруючи реальність геополітичного тиску, вони романтизували ізольованість татарського гірського життя, створюючи цікаву картинку для європейського читача. Взаємодія із місцевими жителями часто набувала форми «невинного антизавоювання» через інформаційний або матеріальний (дрібних дарунків) обмін, що дозволяв мандрівникам потрапити до приватного простору місцевих жителів та репрезентувати їх у своїх текстах. Водночас епізоди незапланованого контакту руйнують пасивний образ кримських татар у цій взаємодії: вони могли виявляти свою політичну агентність через відмови у наданні послуг або вороже сприйняття європейців як бенефіціарів імперської системи.

В європейській подорожній літературі формувався орієнтальний образ кримських татар. Розгляд ключових елементів цього образу простежено трансформацію цього образу від небезпечних «дикунів» до «покірних» та «лінивих» тубільців. Керуючись просвітницькою ієрархією розвитку народів, європейські автори відносили кримських татар до «нецивілізованих» спільнот, не здатних на самостійне освоєння регіону, тим самим легітимізуючи колоніальну експансію Російської імперії. Позбавлені політичної влади та

військової сили, кримські татари постають як екзотичний об'єкт спостереження. Водночас приклад «шляхетного дикуна» часто ставав інструментом авторів у критиці власного «цивілізованого» суспільства.

Стереотип «лінивого татарина» активно застосовувався імперською владою для пояснення економічного занепаду регіону в перші роки після анексії. Європейські мандрівники, для яких образ «лінивого тубільця» не був новим, також широко застосовували його до населення Криму. Кримські татари зображувалися як народ, що досяг «найвищого щастя», живучі на родючій землі та працюючи лише для задоволення власних потреб. Це відображає сприйняття європейськими спостерігачами місцевого населення як ресурсу імперської периферії, який потребує контролю з боку «освічених» колонізаторів. Деякі автори, вважаючи російську політику не здатну до ефективної експлуатації, уявляли панування власних держав у Криму, що засвідчує їхню колоніальну оптику.

До позитивних рис кримських татар мандрівники зараховували гостинність. Отримуючи за «рекомендаційними листами» безкоштовні послуги від місцевого населення, європейські автори трактували їх як прояв природної безкорисливості кримських татар, ігноруючи примусовий характер цього механізму.

Ще однією визначальною характеристикою вважалася побожність. Ісламський світ сприймався як духовний, однак у порівнянні з турками кримських татар описували як менш «фанатичних» вірян. Це свідчить про уявлення ісламу в Криму як безпечної духовності та цікавого предмету для європейського читача. Водночас незрозумілі для європейців звичаї, релігійні практики та методи народної медицини часто трактувалися як приклади марновірства, «служіння дияволу» та прояви невігластва.

Представлення кримськотатарських жінок у європейських подорожніх текстах формувалося на перетині імперської та гендерної оптик. Через закритість жіночого простору для чоловіків-мандрівників жінки постають як об'єкти віддаленого спостереження, що у деяких мандрівників презентується

під образом «привидів у вуалях». У жіночих травелогах, натомість, складалося інший погляд: маючи доступ до приватного простору, авторки вдавалися до «імперського фемінізму», критикуючи зовнішність і звички місцевих жінок вони утверджували власну «прогресивну» вищість.

Таким чином, аналіз подорожньої літератури кінця XVIII – початку XIX ст. дозволив дослідити сприйняття європейськими мандрівниками кримських татар як «Іншого». Анексія Кримського ханства Російською імперією створила умови для зустрічі з безпечним «Сходом» у межах Європи. Через колоніальну оптику європейських авторів простежено процес конструювання ключових елементів орієнтального образу кримських татар.

Список використаних джерел та літератури:

Джерела:

1. Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. / пер. з фр. К. Раткевич. Ленінград: Изд-во ЛГУ, 1941. 79 с.
2. Alexander J. Travels to the Seat of War in the East, Through Russia and the Crimea, in 1829: with Sketches of the Imperial Fleet and Army, Personal Adventures, and Characteristic Anecdotes. London: Henry Colburn and Richard Bentley, 1830. 327 p.
3. Besse J. Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgie, en Arménie, en Asie Mineure et à Constantinople, en 1829 et 1830, pour servir à l'histoire de Hongrie. Paris: Delaunay, Libraire, au Palais-Royal, 1838. 464 p.
4. Clarke E. Travels in Russia, Tartary and Turkey. Edinburgh : W. and R. Chambers. Aberdeen: published by George Clark and son. Ipswich: J. M. Burton, 1848. 383 p.
5. Craven E. A journey through the Crimea to Constantinople. In a series of letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, to his Serene Highness the Margrave of Brandenburg, Anspach and Bareith. London: G.G.J. Robinson. 1789. 361 p.
6. Henderson E. Biblical researches and travels in Russia; including a tour in the Crimea, and the passage of the Caucasus. London: published by James Nisbet, 1826. 538 p.
7. Holderness M. Notes relating to the manners and customs of the Crim Tatars; written during a four years' residence among that people. London : J. Warren, 1821. 168 p.
8. Lyall R. Travels in Russia, the Krim, the Caucasus, and Georgia. London: Printed by A. & R. Spottiswoode, New-Street- Square, 1825. 534 p.
9. Reuilly J. Travels in the Crimea, and along the shores of the Black Sea: performed during the year 1803. London: Printed for R. Phillips, 1807. 84 p.
10. Struve J. Travels in the Crimea: A History of the Embassy from Petersburg to Constantinople in 1793. London: G. and J. Robinson, 1802. 393 p.

11. Webster J. Travels Through the Crimea, Turkey, and Egypt. London: Henry Colburn and Richard Bentley. New Burlington Street, 1830. 162 p.

Література:

Монографії:

1. Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття. Львів: Дніпрова хвиля, 1995. 139 с.
2. Вульф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості Просвітництва / пер. С. Біленький, Т. Цимбал. Київ: Критика, 2009. 592 с.
3. Громенко С. Stepy, morze i góry: Польские путешественники конца XVIII – начала XX века о Крыме. Симферополь: Антиква, 2011. 304 с.
4. Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. Київ: Основи, 1998. 578 с.
5. Саїд Е. В. Орієнталізм / пер. з англ. В. Шовкун. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 511 с.
6. Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX в. Киев: Laurus, 2012. 256 с.
7. Finnin, R. Blood of Others: Stalin's Crimean Atrocity and the Poetics of Solidarity. University of Toronto Press, 2022. 352 p.
8. Klement S. R. Representations of Global Civility: English Travellers in the Ottoman Empire and the South Pacific, 1636–1863. Bielefeld: transcript Verlag, 2021. 270 p.
9. Pratt M. Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation. London and New York: Routledge, 1992. 257 p.
10. Thompson C. Travel writing. London and New York: Routledge, 2011. 229 p.

Статті:

1. Іванюк О. Образ кримськотатарських жінок у подорожніх записках російських і європейських мандрівників кінця XVIII–XIX ст. *Східний світ*. 2024. №1. С. 5-18.

2. Непомнящий А., Кравчук А. Высшие чиновники Таврической губернии в восприятии иностранных путешественников первой половины XIX века. *Новый исторический вестник*. 2018. № 3(57). С. 18-41.
3. Храпунов Н. "Восток в Европе": Крым после присоединения к российской империи глазами иностранцев. *Новое прошлое*. 2018. №1. С. 63-78.
4. Храпунов Н. К пониманию крымского мифа: образ «ленивого татарина» в отечественном и зарубежном сознании и его использование. *Миф в истории, политике, культуре*. 2020. №4. С. 394-401.
5. Храпунов Н. Из безжалостных воинов в беспечные ленивцы: эволюция образа крымских татар во французских травелогах XVII–XIX вв. *Французский ежегодник*. 2024. Т. 57. С. 222-239.
6. Храпунов Н. Британские путешественники о крымских татарах и Крымском ханстве (XVII – начало XIX в.). *Крымское историческое обозрение*. 2018. №2. С. 114-131.
7. Asan E. British Travelers on the Russification of Crimea at the Turn of 18-19th Centuries. *Journal of Faculty of Letters*. 2023. Vol. 3 (5). P. 30-47.
8. Butler J. A. Travel Writing. A Companion to Romanticism / edited by D. Wu. Blackwell Publishing Ltd. 2017. P. 393-400.
9. Carey D. Truth, Lies and Travel Writing. The Routledge Companion to Travel Writing / edited by C. Thompson. New York: Routledge, 2016. P. 3-14.
10. Cooke S. Journeys Inner. Travel Writing as Life Writing. The Routledge Companion to Travel Writing / edited by C. Thompson. New York: Routledge, 2016. P. 15-25.
11. Dickinson S. Russia's First "Orient": Characterizing the Crimea in 1787. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2002. Vol. 3, №1. P. 3-25.
12. Bird D. Travel Writing and Gender. The Routledge Companion to Travel Writing / edited by C. Thompson. New York: Routledge, 2016. P. 35-45.

13. Wolfe P. Settler colonialism and the elimination of the native. *Journal of Genocide Research*. 2006. 8 (4). P. 387-409.
14. Schönle, A. Garden of the Empire: Catherine's Appropriation of the Crimea. *Slavic Review*. Vol. 60, No. 1. 2001, P. 1–23
15. Teissier B. Crimean Tatars in explorative and travel writing: 1782–1802. *Anatolian Studies*. 2017. №67. P. 231–253.
16. Thompson C. Introduction. *The Routledge Companion to Travel Writing* / edited by C. Thompson. New York: Routledge, 2016. P. xvi-xx.

Дисертації:

1. Храпунов Н. И. Формирование образа Крыма в английской литературе путешествий конца XVIII – начала XIX в.: дис. ... док. ист. наук: 5.6.2 /Крымский федеральный университет имени В.И. Вернадского. Симферополь: КФУ им. В. Вернадского, 2023. 507 с.

Кваліфікаційні роботи:

1. Травнікова Я. О. Жіночий досвід подорожей довгого XVIII століття: на прикладі текстів Елізабет Крейвен і Мері Голдернесс : кваліфікаційна робота зі спеціальності 032 «Історія та археологія» / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2024. 56 с.